

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӯДАКӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 809. 155.0

ТКБ: 81.2 Тоҷ

Г-81

ГУЛОВА МАЪМУРА НУРОВНА

**НОМИ РУСТАНИҲО ДАР ЛАҲҶАҲОИ
НОҲИЯИ АЙНӢ: ҶАНБАҲОИ ЛУҒАВӢ-МАЪНОӢ ВА СОХТОРӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Кори диссертатсионӣ дар шуъбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ: **Носиров Сабур Музаффарович** – номзади илми филология, мудири кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон

Муқарризи расмӣ: **Ҳомидов Дилмурод Раҷабович** – доктори илми филология, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Юсупова Сурайё Абдумачидовна – номзади илми филология, муаллими калони кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода**

Ҳимояи диссертатсия санаи “09” январи соли 2024, соати 15:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6Д.КОО-067-и назди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 21; e-mail: iza_rudaki17@mail.ru; тел.: +992 (37) 227-29-07) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ www.iza.tarena.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «___» _____ соли 2023 фиристода шуд.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ

доктори илми филология

Юсуфов У. А.

МУҚАДДИМА

Кори диссертатсионӣ ба таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста дар забони тоҷикӣ (дар мисоли лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ) бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаҳои он маҳсули давраҳои гуногуни таърихи ташаккулу такомули ҳар як халқу миллати соҳибзабон ва инъикосгари рӯйдодҳои иқтисодиву сиёсӣ ва илмиву фарҳангии ҷомеаи он мебошад. Дар натиҷаи таҳқиқи амиқи баъзе вожаҳо ҷанбаҳои мухталифи ҳаёти моддиву маънавии ин ё он халқ ё гурӯҳи этникиро метавон муайян намуд. Таҳқиқи вожаҳо дар ҳалли бисёр муаммоҳои илми забоншиносӣ низ нақши муассир дошта метавонад.

Ҳамин аст, ки дар бахши лаҳҷашиносии забоншиносии тоҷик солҳои охир ба масъалаи омӯхтани таркиби луғавии лаҳҷаҳо диққати махсус дода мешавад.

Аз давраи оғози омӯзиши васеи луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, ки ба солҳои панҷоҳуми қарни гузашта рост меояд, то ба имрӯз таркиби луғавии якҷанд лаҳҷаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои Хучанд, Исфара, Қаротегин, Панҷакент, Конибодом, Мастҷоҳ, Даштиҷум, Тагнов, тоҷикони Чирчиқ ва ғайра ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Баъзе аз муҳаққиқони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла муҳаққиқи лаҳҷаҳои Мастҷоҳ А. Л. Хромов, муҳаққиқи лаҳҷаи ҳардурӣ Ш. Эшнӣёзов, муҳаққиқи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Китоб М. Маҳмудов, муҳаққиқи лаҳҷаҳои тоҷикони атрофи Андӣҷон Ҷ. Мурватов, муҳаққиқи лаҳҷаи Қаратоғ Л. В. Успенская, муҳаққиқи лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Бойсун Х. Ҳамроқулов ва дигарон дар таҳқиқоти ба лаҳҷаҳои мазкур бахшидаи худ ба бахши лексика боби алоҳида ҷудо намуда, паҳлуҳои ҷудогонаи таркиби луғавии лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқашонро ба таври фишурда мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Донишмандони тоҷик Ғ. Ҷӯраев ва С. Раҳматуллозода дар заминаи лексикаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ асарҳои арзишманди илмӣ таълиф намудаанд.

Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии марбут ба луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар таълифоти ҷудогонаи забоншиносони ватаниву хорӣ, аз ҷумла В. С. Расторгуева, Ю. И. Богорад, А. З. Розенфелд, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, С. Раҳматуллозода, М. Эшнӣёзов, М. Маҳмудов, Б. Бердиев, Т. Мақсудов, Ҷ. Мурватов, Х. Ҳамроқулов, С. Атобуллоев, Б. Олимҷонов, С. Мирзоев, С. Носиров, М. Қаҳҳоров, Ф. Убайдов, М. Кабилов, М. Ҳалимова, И. Сулаймонов ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Бо вучуди ин, лексикаи теъдоди зиёди лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз омӯхта нашудааст, ки лексикаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз ҷумлаи онҳост.

Таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ чун ҳар як лаҳҷаи дигари забони тоҷикӣ аз қабатҳои гуногуни луғавӣ иборат мебошад, ки яке аз онҳоро луғати марбут ба олами наботот ташкил медиҳад.

Ноҳияи Айнӣ аз минтақаҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ аст ва олами набототи он ниҳоят бою рангин мебошад, вале мувофиқи маълумоти мутахассисони соҳаи рустанипарварӣ, мутаассифона, бо сабабҳои гуногун, аз ҷумла ҷангалбурии

аз меъёр зиёди мардум, ба миқдори зиёд ва нодуруст чамъоварӣ намудани рустаниҳои доругиву гизоӣ, алафдаравии пеш аз муҳлат, нодуруст чаронидани чорво ва ғайра майдони сабзиши баъзе рустаниҳо кам гардидаанд ва қисме аз рустаниҳо ҳатто ба дараҷаи нестӣ расидаанд.

Бинобар ин, мо тасмим гирифтаем, ки таркиби луғавии ноҳияи мавриди назарро маҳз дар мисоли калимаҳои ифодакунандаи номи наботот мавриди таҳқиқ қарор диҳем.

Муҳимияти мавзӯ дар он ифода меёбад, ки он ханӯз мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст ва ин таҳқиқот барои анҷоми таҳқиқотҳои бунёдӣ дар заминаи луғати лаҳҷаҳои гурӯҳи мобайнии забони тоҷикӣ маводи арзишманди илмӣ дода метавонад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯ. Омӯзиши лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ соли 1926 бо Экспедитсияи осеёимиеёнагии Академияи илмҳои ИҶШС таҳти роҳбарии профессор И. И. Зарубин оғоз ёфта буд.

Ҳайати кории экспедитсия дар баробари минтақаҳои дигари тоҷикнишини Осиёи Миёна ҳудуди имрӯзаи ноҳияи Айнӣро мавриди омӯзиши этнологӣ қарор дода, вобаста ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти моддиву маънавӣ, аз ҷумла, забони мардуми ин минтақа маводи фаровоне чамъоварӣ намуданд.

Соли 1927 И. И. Зарубин доир ба натиҷаҳои кори экспедитсия бо номи “Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года” мақолае ба чоп расонд.

Дар қисми марбут ба забоншиносии мақолаи мазкур И. И. Зарубин дар бораи баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологиву синтаксисии забони тоҷикӣ ба таври умумӣ маълумот дода, бевосита дар бораи лаҳҷаҳои Фалғар (имрӯза ноҳияи Айнӣ) дар мисоли талаффузи калимаҳои **дарун**, **берун** ва **буд** танҳо ба ҳодисаи мувофиқати **у**-и лаҳҷаҳои Фалғари поён ба **и**-и лаҳҷаҳои Фалғари боло ишора намуда, зоҳиран, лаҳҷаҳои минтақаро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: лаҳҷаҳои Фалғари боло ва лаҳҷаҳои Фалғари поён¹.

Маълумоти И. И. Зарубин дар бораи лаҳҷаҳои Фалғар ниҳоят кӯтоҳ бошад ҳам, нахустин маълумоти илмӣ дар бораи лаҳҷаҳои мавриди назар ба ҳисоб меравад.

Соли 1930 донишманди рус М. С. Андреев дар рисолаи худ “Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров» дар заминаи маълумоте, ки дар шаҳри Тошканди Ҷумҳурии Узбекистон тариқи пурсиш ва санҷиш аз донишҷӯи Институти тоҷикии маорифи шаҳри Тошканд, намояндаи деҳаи Рарзи ноҳияи Айнӣ Ҳусейн Қудрат гирифта буд, дар бораи баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологии лаҳҷаҳои Фалғар маълумот додааст².

Соли 1957 Пажӯҳишгоҳи забони АИ ИҶШС забоншинос А. А. Керимоваро барои омӯзиши лаҳҷаҳои деҳоти алоҳида ба ноҳияи Айнӣ

¹ Зарубин И. И. Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года / И. И. Зарубин // Известия Академии наук СССР. 6 серия, 1927, том 21, выпуск 3. – С.360

² Андреев М. С. Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров. / М. С. Андреев. – Сталинабад-Ташкент, 1930. – 63 с.

Чумхурии Тоҷикистон фиристод ва номбурда деҳаи Парзи ноҳияро маҳалли асосии омӯзиш қарор дода, дар заминаи маводи аз ин деҳа ҷамъовардаи худ бо номи “Особенности говора кишлака Парз” мақолаи арзишманде навишта ба чоп расонид, ки дар охири он ибораву ҷумлаҳои лаҳҷавии аз нутқи сокинони деҳа навиштааш замима гардидаанд.

Муаллиф дар ин мақола муҳимтарин хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологии лаҳҷаи мавриди омӯзишро ба тафсил тасвир намуда, дар бобати лексикаи лаҳҷа ба қайдҳои мухтасар иктифо варзидааст. Вобаста ба хусусиятҳои лексикаи лаҳҷаи номбурда, аз ҷумла қайд кардааст, ки дар таркиби луғавии лаҳҷаи деҳа ҳам унсурҳои луғавии хоси лаҳҷаҳои ҷануб ва ҳам унсурҳои луғавии хоси лаҳҷаҳои шимол ба мушоҳида мерасанд. Дар идомаи ҳамин мулоҳиза муаллиф ҳамчунин, қайд менамояд, ки дар захираи луғавии лаҳҷаи деҳаи мазкур иқтибосҳои узбекӣ нисбатан камтар ва баръакс, иқтибосҳои арабӣ бештар мушоҳида мешаванд³.

Бояд гуфт, ки дар бораи баъзе хусусиятҳои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар таълифоти ба омӯзиши забони яғнобӣ ва лаҳҷаҳои болооби Зерафшон бахшидаи профессор А. Л. Хромов, аз ҷумла дар мақолаҳои ӯ “Согдийские слова в говорах таджикского языка”⁴ ва “О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верхнего Зерафшана”⁵ маълумотҳои илмӣ судманд дода шудааст.

Аз таҳқиқотҳои, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи сохти морфологии лаҳҷаҳои ноҳия бахшида шудаанд, мақолаи лаҳҷашиноси тоҷик С. М. Носиров “Нидои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагони ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар”⁶-ро метавон номбар кард.

Мақолаҳои забоншинос С. М. Носиров “Мақоми иқтибосҳои туркӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Фалғар”⁷ ва “Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ”⁸ аз ҷумлаи таълифоте мебошанд, ки бевосита ба масъалаи хусусиятҳои лексикаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ихтисос дода шудаанд. Дар мақолаҳои мазкур масъалаҳои мақоми вожагони туркӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ва муносибати байни лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ва забони адабиёти давраи классикӣ мавриди таҳлил қарор

³ Керимова А. А. Особенности говора кишлака Парза. / А. А. Керимова // Иранский сборник. – М., 1963. – С. 22-43.

⁴ Хромов А. Л. Согдийские слова в говорах таджикского языка. / А. Л. Хромов // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ.наук. – Душанбе, 1955. - №3. – С. 44- 47.

⁵ Хромов А. Л. О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верхнего Зерафшана. А. Л. Хромов // Рудаки и его эпоха. – Сталинабад, 1958. – с. 222-228.

⁶ Носиров С. М. Нидоҳои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагони ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар. / С. М. Носиров // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2015, №3. – с. 65-69.

⁷ Носиров С. М. Мақоми иқтибосҳои туркӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Фалғар. / С. М. Носиров // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2019, №1. – с. 43-49.

⁸ Носиров С. М. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. / С. М. Носиров // Ахбори Академияи илмҳои Чумхурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №3 (256). – Душанбе, 2019. – С. 154-159.

гирифтаанд. Муаллиф вобаста ба масъалаҳои мавриди омӯзиши худ андешаҳои ҷолиб ва муътамад баён доштааст.

Ҳамин тариқ, лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз ҷумлаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мебошанд, ки сохти грамматикӣ, баҳусус таркиби луғати он, мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст ва ин диссертатсия метавонад барои дар оянда анҷом додани таҳқиқотҳои бунёдӣ дар заминаи ин лаҳҷа роҳ боз намояд ва дар ихтиёри забоншиносии тоҷик маводи пураарзиш воғузур созад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Лаҳҷаҳо яке аз шоҳаҳои муҳимми ҳар як забони миллӣ ба шумор мераванд ва далелҳое, ки дар таҳқиқоти лаҳҷашиносӣ зикр мешаванд, ба ҳалли муаммоҳои зиёди масъалаҳои забонӣ мусоидат менамоянд. Ҳамин аст, ки таҳқиқи лаҳҷаҳо, хусусан, омӯзиши таркиби луғавии онҳо бояд аз вазифаҳои муҳимми илми забоншиносӣ доништа шавад. Таълиму таҳқиқи лаҳҷаҳо ҷузъи муҳимми барномаҳои таълимии ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақшаҳои илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ ба ҳисоб мераванд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии диссертатсия аз таҳлилу таҳқиқи фарогир ва тавзеҳии илмии вижагиҳои забонии вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, таснифу гурӯҳбандии луғавию маъноӣ ва мавзуии вожагони мавриди таҳқиқ бо назардошти мушаххас намудани ҳудуди густариши онҳо иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади мазкур иҷрои вазифаҳои зеринро тақозо менамояд:

- ошноӣ бо шароити ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои таърихиву этнографии минтақаи мавриди омӯзиш;
- ҷамъоварӣ, гурӯҳбандӣ ва ҳифзи вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ;
- муайян намудани роҳҳои пайдоиш ва рушди вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш ҷамъ оварда шудаанд;
- муайян намудани ҳудуди паҳншавӣ ва дараҷаи истифодаи вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар дохили лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш;
- муайян намудани сохтори вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш;
- муқоисаи баъзе падидаҳои лексикологии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсияро воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ аз таҳлилу хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ иборат мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Осори илмии забоншиноси маъруфи ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла В. С. Расторгуева, И. М. Оранский, М. Н. Боголюбов, А. А. Керимова, А. Л. Хромов, Л. В. Успенская, Л. С. Пейсиков, И. И. Зарубин, А. З. Розенфелд, А. В. Калинин, Ф. П. Филин, Н. М. Шанский, Л. Н. Киселева, Е. К. Молчанова, Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, Л. Бузургзода, Ғ. Ҷӯраев, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймуддинов, С. Назарзода, С. Раҳматуллозода, М. Султонов, О. Қосимов, Д. Хоҷаев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов, Ҳ. Ҳамрокулов, М. Эшнӣёзов, М. Маҳмудов, Б. Саъдуллоев, Ҷ. Мурватов, Б. Бердиев, Т. Мақсудов, М. Маҳадов, С. Мирзоев, Б. Тӯраев ва дигарон, ки ба масъалаҳои муҳимми забоншиносӣ, бахусус, қисми шевашиносии он бахшида шудаанд, асоси назарии таҳқиқро ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологӣ ва методҳои таҳқиқ. Диссертатсия асосан, ба усули тасвирӣ-синхронӣ асос ёфта, ҳамчунин, методҳои таҳқиқи луғавию маъноӣ ва таҳлили вижагиҳои сохтории воҳидҳои забон, барои муқоиса ва муайян намудани ҳудуди паҳншавии баъзе падидаҳои лексикологӣ усулҳои муқоисавӣ ва забонӣ-ҷуғрофиёӣ низ истифода гардидаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси маводи ғаровоне, ки дар давраи сафарҳои илмӣ ба ноҳияи Айнӣ солҳои 2015-2022 аз ҷониби муаллиф ҳам оварда шудаанд, таълиф гардидааст.

Дар таълифи диссертатсия, инчунин, аз картотекаҳои бахши лаҳҷашиносӣ ва маводи хазинаи бисёр ғаниии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ истифода гардидааст.

Зимни муқоисаи ин ё он падидаи лексикӣ лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ аз фарҳангҳои мавҷудаи лаҳҷавӣ ва маводи корҳои таҳқиқотӣ, ки вобаста ба лексикаи лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ анҷом дода шудаанд, истифода шудааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Навгониҳои илмӣ диссертатсия дар он ифода меёбад, ки он ба таҳқиқи монографии вижаи лексикаи яке аз лаҳҷаҳои ханӯз омӯхтанашудаи забони тоҷикӣ - лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бахшида шудааст. Дар диссертатсия ҳамчунин, дар заминаи лаҳҷаҳои ноҳия пайдоишу рушд, ҳудуди паҳншавӣ ва қолабҳои калимасозии вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо муайян карда шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи номи рустаниҳо дар хазинаи луғавӣ лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ҳиссаи калонро ташкил медиҳанд.

2. Дар байни лексикаи марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои умумихалқӣ ниҳоят зиёд мебошанд. Дар баробари ин, бисёр воҳидҳои луғавӣ низ ҷой доранд, ки истифодашон лаҳҷаҳои ноҳияро аз баъзе лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ фарқ мекунонд.

3. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар миёни воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи номи наботот унсурҳои қадима ва субстрат зиёд ба мушоҳида мерасанд.

4. Дар миёни лексикаи марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде ба мушоҳида мерасанд, ки истемолшавандагон лаҳҷаҳои мавриди назарро ба лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ наздик менамоянд.

5. Дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш, агар як қисми воҳидҳои луғавии марбут ба олами наботот танҳо хусусияти номбаркунӣ дошта бошанд, қисми дигарашон ин ё он аломат, хусусият ё нишони зоҳирии предметро дар худ таҷассум менамоянд.

6. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтон, буттаҳо ва зироатҳо таносуби миқдории калимаҳои сода ва дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо ва анвои меваи дарахтони мевадор таносуби миқдории калимаҳои сохта бештар мебошад.

7. Калимаҳои сохтае, ки дар ифодаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба кор бурда мешаванд, аз бобати таркиби лексикӣ-морфологӣ гуногун мебошанд. Дар байни онҳо калимаҳое, ки ба воситаи пасвандҳои -ак ва -ӣ сурат ёфтаанд, бартарӣ доранд.

8. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот калимаҳои мураккаб ва ибораистилоҳҳо низ мақоми махсус доранд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки дар он хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтории таркиби луғавии яке аз лаҳҷаҳои ҳанӯз омӯхташудаи забони тоҷикӣ – лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар мисоли воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот бори нахуст мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтаанд ва натиҷаҳои он дар ҳалли баъзе масъалаҳои марбут ба умумияту тафовути системаи лексикаи лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ мусоидат карда метавонад.

Аҳаммияти илмӣ-назариявии таҳқиқ ҳамчунин, дар он ифода меёбад, ки он барои таҳқиқоти минбаъдаи марбут ба гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғавии забони тоҷикиву лаҳҷаҳои он метавонад ба сифати сарчашмаи бозғайимод хизмат намояд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои он ҳангоми омӯзиши гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғавии лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ метавонанд истифода шаванд.

Маводи диссертатсия ҳамчунин, барои таҳияи дастурҳои таълимӣ оид ба лексикология ва тадвини фарҳанги мукаммали лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ метавонад мавриди истифода қарор дода шавад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқро сатҳи баррасии масъалаҳо, натиҷаҳои таҳқиқ, ки дар шакли мақолаҳои илмӣ нашр шудаанд, инчунин, хулосаҳои диссертант вобаста ба мавзуи мавриди пажӯҳиш собит менамоянд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ: ҷанбаҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ” барои дарёфти дарачаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи илмии 10.02.01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар он зоҳир мешавад, ки дар таҳқиқи баанҷомрасондаи хеш калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ҷамъоварӣ намуда, вижагиҳои луғавӣ-семантикӣ ва сохтори сарфии онҳоро таҳлилу баррасӣ ва ҷойи онҳоро дар низоми луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ муайян намудааст.

Натиҷаҳои таҳқиқи мавзӯ дар диссертатсия ва мақолаҳои илмии батабърасидаи муаллиф дар ҷардидаанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтаво ва натиҷаҳои асосии диссертатсия дар шакли маърузаи илмӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯҳои «Шевашиносии тоҷик: Масоил ва рушди он» (Душанбе, ДМТ, 1-уми октябри соли 2019), «Афзалиятҳои рақобати иқтисоди миллӣ ҳангоми гузариш ба модели навини рушди иқтисодӣ» (Душанбе, ДТТ, 24-25-уми апрели соли 2020), «XIII Ломоносовские чтения», посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе, 28-29 апреля 2023 г.) ироа гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Хулосаҳо вобаста ба мавзуи таҳқиқ дар 7 мақола, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и Федератсияи Россия ва КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп расидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи шӯъбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи № 4/23 аз 07.04.2023) муҳокима ва дар ҷаласаи Шурои олимони ҳамин Институт (протоколи № 5 аз 12.06.2023) баррасӣ гардида, ба дифоъ тавсия шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати адабиёт (181 номгӯй) ва рӯйхати ихтисораҳо иборат аст. Луғати мухтасари олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба диссертатсия замима гардидааст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 180 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил медиҳад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддима мубрамияти мавзуи таҳқиқ, дараҷаи омӯзиши он, мақсад ва вазифаҳои бамиёнгузошташуда, навгониҳои таҳқиқ, аҳаммияти назариявӣ ва амалии он, манбаъҳо, асосҳои методологии таҳқиқ, нуктаҳои асосии ба дифоъ пешниҳодшаванда ва татбиқи натиҷаҳои таҳқиқ муаррифӣ карда шудааст.

Боби якум “**Асосҳои назариявии омӯзиши номи рустаниҳо**” ном дошта, аз панҷ фасл иборат мебошад. Дар фасли якуми боби мазкур – “**Мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ ва масъалаҳои назарии он**” мафҳуми “калимаҳои умумихалқӣ” тафсиру тавсиф гардидааст.

Доир ба ҷанбаҳои назарии калимаҳои умумихалқӣ донишмандони зиёди ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла, олимони тоҷик Ғ. Ҷӯраев, Қ. Тохирова, Т. Мақсудов, Ҳ. Мачидов, забоншиносони рус Н. М. Шанский, О. И. Блинова, П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков ва дигарон изҳори назар намудаанд.

Лаҳчашиноси маъруфи тоҷик Ғ. Ҷӯраев ба калимаҳои умумихалқӣ унсурҳои нисбат медиҳад, ки “қатъи назар аз тағйироти савтию лағжишҳои маъно, дар тамоми ҳудуди интишори як забони миллӣ истифода мешаванд ва барои намояндагони як ҷомеаи ҳамзабон фаҳмо мебошанд”⁹.

Муҳаққиқи лексика ва фразеологияи лаҳчаҳои Исфара Т. Мақсудов зери мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ тоҷикӣ калимаҳои мефаҳмад, ки аз ҷиҳати характери истеъмоли ба ҳамаи тоҷикзабонан умумӣ мебошанд¹⁰.

Донишманди тоҷик Ҳ. Маҷидов маҷмуи калимаҳои забони адабии тоҷикро ба гурӯҳҳои умумиистеъмоли, китобӣ ва гуфтугӯӣ ҷудо намуда, зимни таҳлили калимаҳои умумиистеъмоли ба ҳолати дар баъзе адабиёти илмиву методии тоҷикӣ ба калимаҳои умумихалқӣ омехта кардани онҳо ишора менамояд ва таъкиди месозад, ки ин ихтилол дар ҳоле сурат мегирад, ки гурӯҳи калимаҳои маъмур ба сатҳҳои мухталифи забон тааллуқдоранд ва аз ҳамдигар ба кулли фарқ мекунад. Ба андешаи Ҳ. Маҷидов, “вожаҳои умумихалқӣ мутааллиқи мафҳуми забони муосири умумихалқӣанд ва онҳо фарогирии нисбатан васеъдоранд, калимаҳои умумиистеъмоли бошанд, ба мафҳуми забони адабии муосир тааллуқдошта, доираи истеъмоли маҳдудтардоранд”¹¹.

Забоншиноси маъруфи рус Н. М. Шанский лексикаи забони русии муосирро аз нуқтаи назари истеъмоли ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ ва гурӯҳи калимаҳои истеъмолашон маҳдуд ҷудо мекунад ва ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ калимаҳои мансуб медонад, ки тамоми русзабонан аз онҳо истифода менамоянд. Ба андешаи ӯ, ин гурӯҳи калимаҳо қисми асосии таркиби луғавии забони русиро ташкил медиҳанд ва “онҳо унсурҳои мебошанд, ки бидуни онҳо забон ғайри қобили тасаввур ва муошират номумкин аст, онҳо калимаҳои мебошанд, ки заруртарин мафҳумҳои ҳаётан муҳимро ифода менамоянд”¹².

Лаҳчашинос О. И. Блинова ба калимаҳои умумихалқӣ унсурҳои луғавииро нисбат медиҳад, ки маҳдудияти минтақавӣ надоранд ва дар тамоми ҳудуди интишори як забон истифода мешаванд¹³.

Ҳамин тариқ, шарҳу эзоҳи мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ аз тарафи муҳаққиқон ба тарзҳои гуногун сурат гирифта бошад ҳам, қариб ҳамаи онҳо маҳдудияти минтақавӣ надоранд ва дар тамоми ҳудуди интишори як забон истифода шударо аз муҳимтарин аломати калимаҳои умумихалқӣ донистанд.

Дар фасли дуюми боби якуми диссертатсия, ки **“Мафҳуми калимаҳои хоси лаҳча ва масъалаҳои назарии он”** ном дорад, мафҳуми “калимаҳои

⁹ Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳчаҳои забони тоҷикӣ. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – С.45.

¹⁰ Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. / Т. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.15.

¹¹ Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Ҳ. Маҷидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007. – С.136.

¹² Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. / Н.М.Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С.116.

¹³ Блинова О. И. Русская диалектология. / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1984. – С.37.

хоси лаҳча” тавсиф гардидааст. Мафҳуми “калимаҳои хоси лаҳча” баръакси мафҳуми “калимаҳои умумихалқӣ”, чи дар забоншиносии ватанӣ ва чи дар забоншиносии хориҷӣ, бештар мушаххастар мавриди таҳлил ва шарҳу эзоҳи илмӣ қарор гирифтааст.

Дар забоншиносии тоҷик ба масъалаҳои назариявии калимаҳои хоси шева шуруъ аз солҳои ҳафтодуми асри гузашта тавачҷуҳи махсус зоҳир гардидааст ва донишмандоне чун Р. Ғаффоров, Ғ. Қӯраев, Т. Мақсудов, М. Маҳмудов, Ҳ. Маҷидов, Қ. Тоҳирова ва дигарон, роҷеъ ба ин масъала андешаронӣ намудаанд.

Профессор Ғ. Қӯраев калимаҳои калимаҳои хоси шева медонад, ки “асосан, дар як территорияи муайяни ҷуғрофӣ /бештар дар ҳудуде, ки ин ё он шеваҳои ҳамтип интишор меёбанд/ истеъмоли шуда, ҳамчун захираи хоси ҳамон шева ё шеваҳои ҳамгурӯҳ ҳисоб меёбанд ва ба таркиби луғати забони адабӣ ва шеваҳои дигар дохил намешаванд”¹⁴.

Луғатшинос Ҳ. Маҷидов калимаҳои гуфтугӯии таркиби луғати забони адабии тоҷикро ба калимаҳои омиёна, шевагӣ, калимаҳои махсуси гурӯҳҳои иҷтимоии одамон ва луғати касбӣ ҳудо намуда, нишонаҳои зайли калимаҳои шевагиро номбар менамояд: қиёфаи овозӣ, шакли грамматикӣ, мавҷудияти муродифи адабӣ, аслан хоси забони адабӣ, вале бо як ё якчанд маъно шевагӣ будан ва ифодагари мафҳуми хоси ин ё он маҳал будан¹⁵.

Ҷанбаҳои назариявии омӯзиши калимаҳои хоси шева дар забоншиносии рус бештар мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Вобаста ба аломатҳои асосӣ, таркиб ва табиати калимаҳои хоси шева, донишмандони зиёди рус, аз ҷумла, Н. М. Шанский, Ф. П. Филин, А. В. Калинин, О. И. Блинова ва дигарон пажӯҳиш анҷом додаанд.

Ф. П. Филин ҳудуди муайяни интишорро аломати асосии ба луғати хоси шева мансуб будани калимаҳо дониста, таъкид мекунад, ки ба қадом қабати луғате, ки тааллуқ надошта бошад, калимаи хоси шева буда наметавонад, агар он изоглосс (ҳудуди муайяни интишор) надошта бошад ва калимаҳои калимаҳои хоси шева меномад, ки “дорои ҳудуди муайяни интишор буда, дар айни замон ба ҳеҷ як навъи таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд”¹⁶.

Н. М. Шанский зери мафҳуми лексикаи шевагӣ калимаҳои мефаҳмад, ки “ба системаи луғавии забони умумихалқӣ дохил намешаванд, балки ба як ё якчанд шеваҳои забони умумимиллии русӣ тааллуқ доранд” ва таъкид менамояд, ки “лексикаи шевагӣ лексикаи ғайриадабӣ, лексикаи нутқи гуфтугӯӣ-маишии шифоҳии ин ё он қисми халқи рус аст, ки дар асоси умумияти ҳудудӣ муттаҳид гардидааст”¹⁷.

¹⁴ Қӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. / Ғ. Қӯраев. – Душанбе: Эрграф, 2017. – С.44.

¹⁵ Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Ҳ. Маҷидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007. – С. 150-151.

¹⁶ Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. / Ф.П. Филин. – М.: Наука, 1982. – С. 290-291; 294.

¹⁷ Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. / Н. М. Шанский – М.: Просвещение, 1972. – С.117.

О. И. Блинова дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони русӣ гурӯҳи калимаҳои ба ном хоси шеvaro чудо намуда, ба ин гурӯҳ калимаҳоеро нисбат медиҳад, ки ба таври куллӣ (ҳам бо таркиби овозӣ ва ҳам аз ҷиҳати маъно) танҳо хоси шева мебошанд ва дар харитаи территориявии забони русӣ ҳудуди паҳншавӣ (изоглосс)-и худро доранд¹⁸.

Ҳамин тариқ, мулоҳизаҳои донишмандонро доир ба ҷанбаҳои назариявии калимаҳои хоси шева ҷамъбааст намуда, метавон ба хулосае омад, ки калимаҳои хоси шева аз гурӯҳ ё гурӯҳҳои дигари таркиби луғавии шева ё забони умумимиллӣ бо хусусиятҳои зерини худ фарқ мекунанд:

1. Калимаҳои хоси шева дорои изоглосс ё ҳудуди муайяни интишор мебошанд. Агар калима мансубияти ҳудудии худро гум кунад, ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ ё умумиистеъмол дохил мегардад.

2. Калимаҳои хоси шева ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд. Онҳо дар забони адабиёти бадеӣ танҳо бо мақсадҳои муайяни услубӣ ё услубӣ-бадеӣ истифода мегарданд.

3. Аксари калимаҳои хоси шева ҳаммонанди адабии худро доранд ва бо қиёфаи овозӣ, аломати грамматикӣ ва маъно аз он фарқ мекунанд.

Ҳасли сеюми ин боб “**Мафҳумҳои гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ва гурӯҳи мавзӯӣ**” унвон дошта, дар он мафҳумҳои “гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ” ва “гурӯҳи мавзӯӣ” дар алоқамандӣ ба ҳамдигар мавриди баррасиву тафсир қарор гирифтаанд.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ маҷмуи калимаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъноии мутааллиқ ба як ҳиссаи нутқ ва гурӯҳи тематикӣ маҷмуи калимаҳои вобаста ба ин ё он мавзӯро ифода менамояд ва ин ду мафҳуми ба ҳам наздик ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷ надоранд. Вале аз шиносӣ бо маълумоти дахлдори адабиёти соҳа маълум мегардад, ки дар қори шарҳу эзоҳи ин ду мафҳум миёни донишмандон дар баробари ҳамфикриҳо ихтилофҳои назар низ мавҷуд аст.

Муаллифи “Диалектная лексикология на современном этапе” В. А. Козирев дар шарҳи гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ менависад, ки “Онҳо (гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ – Г. М.) дар худ калимаҳои мутааллиқ ба як ҳиссаи нутқро муттаҳид менамоянд, ки ғайр аз семаҳои умумии грамматикӣ, ҳадди ақал боз як семаи дигар – семаи лексикӣ категориядор (архисема, классема)-ро доро мебошанд”¹⁹.

В. А. Козирев дар хусуси мафҳуми “гурӯҳҳои тематикӣ” қайд мекунад, ки ба чунин гурӯҳҳо одатан, калимаҳои исмии дорои маъноҳои мушаххаси предметӣ дохил мешаванд ва ягонагии унсурҳои ин гурӯҳҳо, пеш аз ҳама, бо муштарақоти худии падидаҳо муайян карда мешавад, вале шарҳи дақиқи ин мафҳумро намедиҳад²⁰.

¹⁸ Блинова О. И. Русская диалектология. / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1984. – С.36.

¹⁹ Козырев В. А. Диалектная лексикология на современном этапе. / В. А. Козырев. – Л., 1986. – С.73.

²⁰ Козырев В. А. Диалектная лексикология на современном этапе. / В. А. Козырев. – Л., 1986. – С.73.

Донишманди рус Ф. П. Филин дар рисолаи худ “Очерки по теории языкознания” гурӯҳҳои лексикӣ-семантикиро маҷмуи калимаҳои дар асоси маъноӣ луғавӣ муттаҳидгардида ва гурӯҳи тематикӣ маҷмуи калимаҳои дар заминаи табақабандии ҳуди предмету ҳодисаҳо муттаҳидшуда шарҳ дода, сабъ кардааст, умумияту тафовути алоқаи калимаҳои ин ду гурӯҳро нишон диҳад. “Умумияти миёни гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ – менависад Ф. П. Филин, – дар он ифода меёбад, ки ҳар ду ҳам воқеияти объективии маълумро инъикос менамоянд”²¹.

Аз тавзеҳоти боло метавон ба чунин натиҷа расид, ки ҳанӯз таърифу тафсири ягонаи аз тарафи аксари забоншиносон пазируфташудаи мафҳумҳои гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ мавҷуд нест. Вале, ба андешаи мо, таърифи ба мафҳуми гурӯҳи тематикӣ додаи Л. Ф. Алефиренко ва шарҳ ба гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ додаи З. В. Ничман нисбатан дақиқ ба назар мерасад.

Дар забоншиносии тоҷик ба таърифу ташреҳи мафҳумҳои гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ва гурӯҳи мавзӯӣ иқдоме варзида нашудааст.

Дар фасли чоруми боби мавриди назар – **“Номи рустаниҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси мавзуии таркиби луғавӣ”** масъалаи мақоми гурӯҳи мавзуии номи рустаниҳо дар таркиби луғавии забонҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо яке аз бахшҳои муҳимми таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаҳои онро ташкил медиҳанд ва дар онҳо, чун дар ҳар як бахши дигари луғавии забону лаҳҷаҳо, олами маънавӣ, таъриху таҷриба, урфу одат ва маҳорату малакаи халқ – соҳибони забону лаҳҷаҳо инъикос гардидаасту омӯзиши онҳо барои нишон додани чараҳои инкишофи ҳаёти модӣ ва маънавии халқ аҳаммияту арзиши калонро доро мебошад.

Бояд гуфт, ки гурӯҳи луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо хусусиятҳои хоси худро дорад. Яке аз хусусиятҳои хоси калимаҳои ин гурӯҳ дар он зоҳир мегардад, ки дар як ҳавзаи забонӣ, дар як ҳудуди лаҳҷавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустанӣ метавонанд калимаҳои гуногун ба кор бурда шаванд, ё баръакс, як калима метавонад дар ифодаи номи чанд рустанӣ истифода гардад. Дар ҳамин фасли диссертатсия хусусиятҳои муҳим ва мушкилоти ҷамъоварии калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ба таври васеъ тафсир гардидааст.

Фасли панҷуми боби якум **“Хусусиятҳои асосии номгузории калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо”** унвон дошта, дар он муҳимтарин аломату хосиятҳои, ки дар асоси онҳо ба рустаниҳо ном гузошта мешавад, номбар ва баррасӣ гардидаанд.

Муҳимтарин аломат, нишона ва хусусиятҳои рустаниҳову мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар номгузорӣ ҳамчун асос истифода шудаанд, ба қарори зайл мебошанд: **ранг**: сийабед (навъе аз бед, ки танаву шохҳояш сиеҳранг мебошанд); **таъм**: ширинча (як навъ гиёҳест, ки думчаи онро бинобар ширину гуворо буданаш истеъмол менамоянд); **бӯй**: бугинак (як навъ гиёҳест, ки бӯйи бад дорад); **намуди зоҳирӣ ва шабеҳият**: садабурс (як навъ бурс, ки шохҳояш мисли сада зич ва паҳн мебошанд);

²¹Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. / Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1982. – С.73.

таъйинот: оштунрувак (як навъ гиёҳест, ки мардуми кӯҳистон аз он чорӯби танӯррӯбӣ тайёр мекунанд); **хосияту хислат:** нештархор (як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу саҳти халанда дорад); **тарзи сабзиш:** радавак (як навъ гиёҳест, ки боло қад накашида, дар рӯйи замин паҳн мешавад); **замон:** чавпазак (навъи зардолу, ки аз ҳамчинсони худ пештар мепазад); **макон:** балхӣ, бағдодӣ (анвои тут); қуканӣ, искодарӣ (анвои зардолу); **исми ашхос:** хучмирӣ, усмунӣ, мирсанчалӣ (анвои зардолу) ва ғ.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аломатҳое, ки дар асоси онҳо рустаниҳо ва калимаҳои ба онҳо алоқаманд номгузорӣ мешаванд, барои забону лаҳҷаҳои гуногун умумӣ мебошанд, вале дараҷаи ба сифати аломати номгузорӣ қабул шудани ин ё аломат ба қобилияти дарк, маҳорату малака ва донишу таҷрибаи мардум дар бораи он рустани вобастагӣ дорад.

Боби дуоми диссертатсия – “**Таҳлили калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо аз нигоҳи маъно**” ба таҳлили хусусиятҳои маъноии калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бахшида шудааст. Боби мазкур аз ҳафт фасл иборат мебошад.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони маҳаллӣ: калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадори маҳаллӣ. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадорро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд.

Якум, калимаҳое, ки, чи аз нуқтаи назари маъно ва чи аз ҷиҳати шакл, аз забони адабӣ фарқ надоранд: **себ, нок, шафтолӯ, бихӣ, чигда** ва ғайра.

Дуюм, калимаҳое, ки аз забони адабӣ танҳо бо шакли фонетикӣ фарқ мекунанд: **чомак//чумок//чомоқ** <чормағз, **тӯт//тит** <тут, **зандолӯ**<зардолу, **бодум**<бодом ва ғ.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло мебинем, баъзе аз калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахт ё дарахту меваи он мувофиқи қонуни қоидаҳои хоси лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, аз ҷумла ҳодисаҳои мувофиқати садоноки «о»-и забони адабӣ ба садоноки «у», мувофиқати «и», «ӯ» ва «ӯ»-и таърихӣ ба садоноки қатори пеш, бардошти боло ва лабии «ӯ», бадалшавӣ ё мувофиқати ҳамсадои «д» ба «т», мувофиқати «ӯ»-и дарози таърихӣ ба «и» ва монанди инҳо истифода мешаванд.

Аз калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадори лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ танҳо калимаи **чомақ** ва гунаҳои дигари он **чомоқ** ва **чумоқ** аз муодили адабии худ **чормағз** саҳт фарқ мекунанд. Вожаи мавриди назар дар гуфтори мардуми ҳеҷ як деҳаи ноҳия бо таркиби пурраи овозӣ вонамехӯрад.

Сеюм, калимаҳое, ки хислати лаҳҷавӣ доранд: **чибдуна, қаролӯ, чайтан//четан, тоқ.**

Калимаи **чибдуна//чубдуна** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии дарахти санҷид ва меваи он истифода мешавад. Калимаи мазкурро дар ҳеҷ як маъҳаз ва сарчашмаҳои дастраси шевашиносиву фарҳангҳои тафсири вонахӯрдем, вале аз рӯйи пурсишҳо муайян гардид, ки он дар гунаҳои **чубдуна//чубдона//чимдуна//чимдона** дар баъзе аз лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ маъмул мебошад.

Воҳиди луғавии **тоқ** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии дарахти мевагие истифода мешавад, ки асосан, дар кӯҳу дараҳо мерӯяд. Воҳиди луғавии мазкур дар гуфтори мардуми деҳаи Кумарғ ба мушоҳида расид. Дар ҳеҷ фарҳанг ва таълифоти лаҳҷашиносӣ вожаи мазкурро ба ҳамин маънӣ дучор наомадем.

Калимаи **қаролу** дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш ба маънии як навъ олуи сиёҳ истифода мешавад. Вожаи мазкур дар ҳамин маънӣ дар шаклҳои **қаролӯ** ва **қаролӣ** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Китоб ва дар шаклҳои **қаролӯ**, **қурола** ва **қӯргола** дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ низ ба қайд гирифта шудааст.

Калимаи **чайтан** ва шакли дигари он **четан** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии як навъ дарахти хурди кӯҳие истифода мешавад, ки гули сафеди хушбӯй ва меваи мудаввари андак турш ё талхча дорад. Шакли фонетики **чайтан** дар деҳаҳои Марғзору Кумарғ ва шакли фонетики **четан** дар деҳаҳои Дардору Дарғ ба қайд гирифта шудааст.

Дар ҳудуди муайян истифода гардидану дар фарҳангҳои дузабона ва тафсирии забони тоҷикӣ зикр нагардидани вожаҳои мавриди назар гувоҳи хислати лаҳҷавӣ доштани онҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз лаҳҷаҳои дигар ва забони умумихалқии тоҷикӣ камтар фарқ мекунанд.

Маълум аст, ки баъзе аз дарахтони мевадор, махсусан, дарахтони мевадори боғии дорои аҳаммияти муҳимми иқтисодӣ гуногуннавъ мешаванд ва, агар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари номи дарахтони мевадор аз ҳамдигар камтар фарқ намоянд, аз бобати истифодаи калимаҳои ифодакунандаи номи навъҳои ин ё он мева тавофути бештар доранд.

Дар ҳамин зерфасл калимаҳои зиёди ифодакунандаи номи навъҳои зардолу, шафтолу, себ ва тут аз ҷиҳати маъно гурӯҳбандӣ ва мавриди таҳлил қарор дода шудаанд.

Дар зерфасли мавриди назар, ҳамчунин, як қатор калимаҳои мавриди таҳлил қарор дода шудаанд, ки номи дарахтони мевадорро ифода накунад ҳам, ба онҳо алоқаманд мебошанд.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз забони адабиву лаҳҷаҳои дигар камтар фарқ кунанд ҳам, аз нуқтаи назари воҳидҳои луғавии ба дарахтони мевадор вобаста, хусусан, номи анвои меваҳо миёни лаҳҷаи мавриди омӯзиш ва забони адабиву лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ тафовути бештар ба назар мерасад.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони маҳаллӣ: калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамари маҳаллӣ. Забоншиноси маъруфи тоҷик Ғ. Ҷӯраев дар асари худ «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» дар хусуси калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба таври мухтасар андешаронӣ намуда, аз ҷумла навиштааст: «Калимаву терминҳои, ки ба набототи бемева мансубанд,

аз рӯйи ифода бaсе чолиби диққатанд, зеро чанде аз онҳо, пеш аз ҳама, дарахтонеро номбар мекунанд, ки хоси кӯҳистонанд»²².

Айни ҳамин андешаро нисбат ба калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ метавон гуфт. Аксари воҳидҳои луғавии гурӯҳи луғавии мавриди назар, ки аз лаҳҷаҳои ноҳия ба қайд гирифта шудаанд, ифодакунандаи номи дарахтони бесамари кӯҳӣ мебошанд, аз ҷумла **хаданг, фарк, заранг, бурс, қалағай, мушша, ғуш, доғ, тарағда, гурутта ва йаън**. Ҳамаи ин калимаҳо номи дарахтони бесамари кӯҳиеро ифода мекунанд, ки ҷӯби ниҳоят саҳт доранд ва бештар дар кӯҳсорони баланд мерӯянд.

Аз калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар, ки дар боло ном бурдем, калимаҳои **хаданг, фарк, заранг, бурс** ва **ғуш** ба маънии дарахти бесамари кӯҳӣ дар аксари фарҳангҳои тафсирии гузаштаву муосир шарҳ дода шудаанд. Воҳидҳои луғавии **қалағай, мушша, йаън** ва **доғ** бошанд, ба маънии навъи дарахти бесамар дар сарчашмаҳо камтар ба назар мерасанд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамаре, ки бештар дар ҳамвориҳо месабзанд, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ нисбатан камтаранд. Ба ин гурӯҳ асосан, калимаҳои **бед, сафедор, пада, ғадок, қайроғоч** ва **сада** дохил мешаванд.

Дар диссертатсия номи анвои дарахтони **бед** (**ходабед, садабед, зарбед, сийабед, мачнунбед, падабед**) ва **бурс** (**падабурс, чинибурс, мурудбурс, удбурс**) мавриди таҳлил қарор дода шудаанд.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло мебинем, агар воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамар танҳо ба номи предмет ишора намоянд, калимаҳои ифодакунандаи анвои онҳо ба ҷуз аз номи предмети ҳамчунин, ба аломату хусусияти он низ ишора мекунанд.

Дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ як қатор калимаҳои мавҷуданд, ки номи дарахтонро ифода накунанд ҳам, ба онҳо алоқаманд мебошанд: **кажа** ба маънии сӯзанбарг ё шохчаҳои дарахти арча, **тириппа** ба маънии шохҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи қисми поёнии дарахти арча, **сипчиқ** ба маънии химча ё наждаи дарахти бед намунае аз онҳо мебошанд.

Бояд гуфт, ки вожаи **кажа** аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии классикие мебошад, ки аз забони адабӣ хориҷ шуда, дар лаҳҷаҳо боқӣ мондааст. Вожаи мазкур дар қадимтарин фарҳангҳои тоҷикиву форсӣ, аз ҷумла, дар “Луғати фурс” ва “Тухфат-ул-аҳбоб” ба маънии шохи дарахт шарҳ дода шудааст²³.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамар, хусусан дарахтони бесамари кӯҳӣ, ниҳоят гуногун мебошанд ва яке аз қабатҳои муҳимми таркиби луғавии лаҳҷаи мавриди омӯзишро ташкил медиҳанд.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттағӣ ва буттаҳои маҳаллӣ. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттағӣ ва буттаҳо низ мисли воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамари кӯҳӣ ниҳоят рангоранг ва чолиб мебошанд. Ҳоло чанде аз онҳоро ба таври мухтасар тафсир менамоем:

²² Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). / Р. Л. Неменова, Ф. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – Ҷ.1. – С.186.

²³Убаҳӣ Ҳофиз. Тухфат-ул-аҳбоб. / Убаҳӣ Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1992. – С.74.

Кўрт дарахти буттагии кӯҳиест, ки меваи сиёҳчаранги ҳачман ба долона баробар ва чӯби ниҳоят сахт дорад. Вожаи мазкур дар лаҳчаҳои Мастчоҳ, лаҳчаҳои гурӯҳи ваҳёй-қаротегинии шеваи чанубӣ ва дар забони яғнобӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ.1. – 951 с.), “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008, – Ҷ. 1. – 950 с.), “Энциклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” (Душанбе, 1989. – Ҷ. 1. – 576 с.) ва сарчашмаҳои дигар ин вожа зикр нагардидааст.

Дар ифодаи дарахти буттагии шабеҳи **кўрт** дар баъзе лаҳчаҳои ноҳия, махсусан, дар лаҳҷаи деҳаҳое, ки дар доманаи қаторкӯҳҳои Ҳисор ҷой гирифтаанд, калимаи **ирғай** истифода мешавад.

Вағнич//ғавнич//ғамнич як навъ рустании буттагие, ки бештар дар кӯҳпояҳо мерӯяд ва меваи сурхранги андаке туршмаза дорад. Вожаи мазкур ба ҳамин маънӣ дар забони яғнобӣ, лаҳчаҳои Мастчоҳ, лаҳчаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон ва баъзе аз лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ ба қайд гирифта шудааст.

Дар лаҳчаҳои деҳаҳои қисми шарқии ноҳия, аз ҷумла, дар гуфтори сокинони деҳаҳои Дарғ ва Вешабу Шамтуч вожаи мавриди назар дар натиҷаи ҳодисаи ҷойивазкунии фонемаҳо шакли **ғавнич**-ро гирифтааст.

Муаллифи «Фарҳанги Доро» ин вожаро ба маънии гиёҳи мевадори буттагӣ муфассал шарҳ дода, дар тавзеҳи он навиштааст: «ба эҳтимоли қавӣ «вағнич» аз решаи «вағн» бо пасванди ифодакунандаи мансубияти **-йич ё -ич** сохта шудааст»²⁴.

Иврич як навъ дарахти буттагии кӯҳии бесамари шоху шохчаҳояш сурхранги сахти ба табулғу монанд, ки мардуми кӯҳистон аз шохчаҳои он нонпар месозанд. Зимнан, бояд зикр намуд, ки дар баъзе лаҳчаҳои ноҳия, аз ҷумла, дар лаҳчаҳои деҳаҳои Варзи Манор, Мадм ва монанди инҳо дар ифодаи маънии **нонпар** вожаи **иврич**-ро истифода менамоянд.

Пангич як навъ рустании буттагии хордор, ки ба **вағнич** монанд мебошад.

Таппа//гараппа//тириппа як навъ рустании буттагии сӯзанбарг, ки меваи зард ё сурхтоби ба ангур монанд дорад ва солҳои қабл мардум аз меваи он шинӣ омода менамуданд.

Аз воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳо, ки дар боло шарҳ додем, вожаҳои **вағнич** ва **кўрт**-ро забоншиноси маъруф А. Л. Хромов дар лаҳчаҳои Мастчоҳ ба қайд гирифта, ба гурӯҳи вожагоне шомил намудааст, ки баромади суғдӣ доштанишон аз эҳтимол дур нест²⁵.

Лозим ба зикр аст, ки шакли фонетикии унсурҳои луғавии **пангич** ва **иврич** низ аз баромади эронии шарқӣ доштанишон гувоҳӣ медиҳанд. Зимнан, бояд гуфт, ки вожагони мазкур дар ҳеҷ фарҳанг ва таълифоти марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик ба мушоҳида намерасанд.

Дар ин баҳши кор ҳамчунин, вожаҳои **бушол**, **хорча**, **сопилик//сопилк**, **куч**, **уша**, **гулхор**, **хулул**, **олучи хирсак** ба маънии дарахтҳои буттагӣ ва бутта шарҳ дода шудаанд.

²⁴ Доро Начот. Фарҳанги Доро. / Доро Начот. – Душанбе: Пайванд, 2012. – С.93.

²⁵Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. / А. Л. Хромов. // Труды Академии наук Тадж. ССР. Т.СVII. – Душанбе, 1962. – С.75.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй. Дар системаи лексикаи марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй мақоми махсус доранд. Унсурҳои луғавие, ки ба ин зергурӯҳи мавзӯӣ дохил мешаванд, ҳам аз ҷиҳати миқдор ва ҳам аз ҷиҳати ташаккули семантиву гуногуннавьӣ аз воҳидҳои луғавии зергурӯҳҳои дигари лексикаи марбут ба олами набототи ноҳия фарқ мекунанд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯйро аз ҷиҳати ташаккули семантикиашон метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: 1. номҳое, ки предметро танҳо номбар мекунанд; 2. номҳое, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд.

Таҳлили маводе, ки вобаста ба воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй дар ихтиёр дорем, нишон медиҳад, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй воҳидҳои луғавие, ки танҳо номи предметро номбар мекунанд, кам набошанд ҳам, аз ҷиҳати таносуби миқдорӣ воҳидҳои луғавии гурӯҳи дуум, яъне номҳое, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд, бартарӣ доранд.

Воҳидҳои луғавии зерин намунаи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳое мебошанд, ки танҳо хислати номбаркунӣ доранд ва дар онҳо нишонаҳои ташаккули семантикӣ зоҳир намегардад: **рок** як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки гунҷаи гулнакардашро мардумон истеъмол менамоянд; **тӯшп** як навъ гиёҳи кӯҳии бутташакл, ки наврусташро одамон истеъмол менамоянд ва ғ.

Бояд гуфт, ки нишонаҳои ташаккули семантикӣ асосан, дар калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораистилоҳҳо равшан намудор мегардад. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде вомехӯранд, ки сохта ба назар мерасанд, вале дар заминаи забони тоҷикӣ ба ҷузъҳо ҷудо намудаву тавзеҳ доданашон мушкил аст: **кудрич** як навъ гиёҳи ба хурёк монанд, ки дар пухтани таом истифода менамоянд; **гӯнишк** як навъ алафи ба себарга монанд, ки гули сурху сафед дорад; **ғутинг** як навъ гиёҳ, ки бештар дар лаби ҷӯйборон мерӯяд; **ғудирм** як навъ алафи кӯҳӣ ва ғ.

Ба эҳтимоли қавӣ, вожаҳое, ки дар боло овардем, аз ҷумлаи вожагоне мебошанд, ки аз забони суғдӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маҳфуз мондаанд.

Зимнан, бояд гуфт, ки дар миёни вожагоне, ки муҳаққиқон баромади шарқии эронӣ доштанашонро собит намудаанд, ё тахминан ба гурӯҳи унсурҳои субстрати суғдӣ дохил намудаанд, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот низ ба мушоҳида мерасад, ки вожаҳои **катк**, **арванка**, **кӯрт**, **роба** ва **вағнич** аз ҷумлаи онҳо мебошанд²⁶.

Дар диссертатсия воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф ба гурӯҳҳои зерин ҷудо ва мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд: 1) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба исми ҷонварон ё ягон узви онҳо алоқаманд мебошанд: **думи руба**; 2) воҳидҳои луғавии

²⁶Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. / А. Л. Хромов // Труды Академии наук Тадж. ССР. Т.СVII. – Душанбе, 1962. – С.75.

ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба таъму ранги худи рустанӣ ё ҷузъи таркибии он алоқаманд мебошанд: **ширинча**; 3) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки монандии шакли зохирии предметро ба предмети дигар ифода менамоянд: **қошуқак**; 4) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба аломату хусусиятҳои гуногуни предмет алоқаманд мебошанд: **ғечак**; 5) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба таъйиноти предмет алоқаманд мебошанд: **оштунрувак**; 6) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба тарзи сабзиш ва ин ё он хусусияти донаву беҳи рустанӣ алоқаманд мебошанд: **радавак**.

Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳия дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо дар он аст, ки як воҳиди луғавӣ дар гуфтори сокинони деҳоти гуногун ва баъзан, ҳатто, дар як деҳа дар гунаҳои мухталиф истифода мешавад. Масалан, **вешӯм//вешим//решӯм//эшӯм// эшим** ва ғайра.

Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣҳо дар он аст, ки дар як худуди лаҳҷавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустанӣ метавонанд воҳидҳои луғавии гуногун ба кор бурда шаванд: **чигда - чибдуна** ба маънии як навъ дарахти мевадори гулхояш зард, санчид; **ревоч – чукрӯ** ба маънии як навъ рустании хуштаъму туршмазаи хӯрданӣ ва ғ.

Хусусияти дигари лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш дар он зоҳир мегардад, ки як воҳиди луғавӣ дар ифодаи мафҳумҳои гуногун истифода мешавад: **тириппа** ба маънии шохҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи қисми поёнии дарахти арча – **тириппа** ба маънии як навъ рустанӣ аз чинси хома ва ғ.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёҳои. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ номи аксари зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёҳои аз забони адабӣ фарқ намекунанд **гандум, чав, арзан, нахӯд, наск, мош, зағир, индов**. Тафовут танҳо дар симои фонетикии баъзе аз онҳо ба мушоҳида мерасад. Масалан, вожаи адабии ҷуворӣ ё ҷуворимакка дар гуфтори мардуми ноҳия дар гунаҳои **ҷуворӯ//ҷухварӯ//чавхарӯ//чорӯ //чаварӯ** истифода мешавад.

Дар баробари ин, дар таркиби луғати марбут ба номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёҳои лаҳҷаҳои ноҳия воҳидҳои луғавие ба мушоҳида мерасанд, ки дар ифодаи номи рустанӣҳои дар минтақаҳои алоҳида парваришёбанда ё камтар густаришёфта истифода мешаванд ва миёни мардум чандон маъмул намебошанд. Вожаҳои **боқала** (як навъ зироат аз чинси лӯбиё, ки донаҳои онро дар таом истифода мебаранд ва аз ордаш нон мепазанд, боқило) ва **қуноқ** (як навъ зироати ғалладонагӣ аз чинси арзан, ки донаҳояш аз донаҳои арзан хурдтар мебошанд) намунаи ҳамин гуна вожагонанд.

Ҳамин аст, ки донишманди тоҷик Ғ. Ҷӯраев зимни таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи ғалладонагӣҳо, гиёҳ ва буттаҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, қайд мекунад, ки “Аксари калимаҳои ифодакунандаи номи лӯбиёҳои калимаҳои лаҳҷавӣ мебошанд, зеро рустанӣҳоеро ифода мекунанд, ки танҳо дар мавзӯҳои алоҳида мерӯянд.

Баъзе аз ин калимаҳо (мушунг, наск) дар саҳифаҳои матбуоти даврӣ истифода шуда, хислати умумихалқиро касб менамоянд”²⁷.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавоти маҳаллӣ. Як қисми муҳими таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои онро калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавоту зироатҳои полезӣ ташкил медиҳанд ва ин гурӯҳи луғавӣ дар системаи луғати ҳам забони адабии тоҷик ва ҳам лаҳҷаҳои он ҷойи муҳимро ишғол менамояд.

Дар забони адабии тоҷик барои ифодаи номи сабзавот ва рустаниҳои полезӣ воҳидҳои луғавии зиёде мавҷуданд, ки калимаҳои **сабзӣ, пиёз, картошка, карам, боимҷон, қаламфур, лаблабу, шалғам, шалғамча** ва турб аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Баъзе аз ин калимаҳо гунаи лаҳҷавӣ надоранд ва аз ҷиҳати қиёфаи овозӣ, сохти грамматикӣ ва ифодаи маъно аз забони адабии тамоман фарқ намеkunанд: **сабзӣ, пиёз, карам, шалғам, шибит, харбуза, тарбуз**. Баъзеи дигарашон аз забони адабии танҳо бо қиёфаи овозӣ фарқ мекунанд: **бойимҷун** (ад. боимҷон//бодинҷон), **гашнич//кашнич** (ад. кашниз) ва ғ.

Таҳқиқи маншаи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо. Дар таркиби луғати ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш ғайр аз субстратҳои суғдӣ, як миқдор калимаҳои туркӣ-муғулӣ ва русӣ-аврупоӣ низ мавҷуданд, ки ҷузъи “**қара**”-и калимаи **қаролу** ба маънии як навъ дарахт ва меваи он, ҷузъи “**қошук**”-и калимаи **қошуқак** ба маънии як навъ гиёҳ, ҷузъи “**кук**”-и калимаи **куксултон** ба маънии як навъ дарахт ва меваи он намунаи калимаҳои туркӣ-муғулӣ ва калимаҳои **табак** ба маънии тамоку, **авёс** ба маънии як навъ зироат, **салат, редиска, петрушка, картишка//катишка**<картошка, **памидор**<помидор ба маънии навъҳои сабзавот намунаи калимаҳои русӣ-аврупоӣ таркиби луғати марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба шумор мераванд.

Бояд гуфт, ки калимаҳои иқтибосӣ ҳамаи гурӯҳҳои лексикӣ воҳидҳои луғавии марбут ба олами рустаниҳои лаҳҷаҳои мавриди омӯзишро баробар фаро нагирифтаанд. Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ нисбатан зиёдтар дар луғати марбут ба номи дарахту буттаҳо ва калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ дар луғати марбут ба сабзавот ба мушоҳида мерасад.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷумлаи гурӯҳҳои луғавие мебошад, ки калимаҳои иқтибосӣ ба онҳо нисбатан камтар ворид гардидаанд.

Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар осори адибони минтақаи омӯзиш. Ҷуноне ки маълум аст, таркиби луғавии забони адабии дар ҷараёни рушду нумуи худ ҳамеша аз лаҳҷаву шеваҳо ғизо гирифта, муттасил ғанӣ ва муктадир мегардад.

Дар баробари адибони зодаи минтақаҳои дигар, адибони зодаи ноҳияи Айнӣ низ дар навиштаҳоиашон аз калимаҳои ифодакунандаи номи

²⁷ Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). / Р. Л. Неменова, Ф. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 187.

рустаниҳо ва воҳидҳои луғавии ба онҳо вобаста, ки дар ҷараёни ҳаёт ба онҳо вохӯрдаанд, фаровон истифода намудаанд.

Дар диссертатсия барои калимаҳои **авёс, тараппа, зағоса, роба, сис, виғна** аз ашъори Нуралӣ Нурзод, барои калимаҳои **вағнич, шиппа** ва **тотин** аз ашъори Доро Начот, барои калимаҳои **заромӯшша, мӯшша** ва **ревоч** аз ашъори Равшани Ҳамроҳ мисраву ҷумлаҳои шоҳид оварда шудааст.

Лозим ба таъкид аст, ки аз калимаҳои мазкур, ки адибон дар осорашон истифода намудаанд, ба ҷуз аз калимаи **авёс**, ки муроди адабияш вожаи зебои **ҷавдор** мебошад, боқимондаи калимаҳо дар забони адабӣ муодили қобили қабул надоранд ва истифодашонро наметавон нуқсонӣ адиб қаламдод намуд. Баръакс, истифодаи моҳиронаи онҳо ба услуби адибон ҳусну латофати маҳсус бахшидаанд.

Дар боби сеюми диссертатсия – “**Таҳлили калимаҳои ифодакунандаи номи анвои наботот аз нигоҳи сохтор**” хусусиятҳои сохтори калимаҳои ифодакунандаи номи набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар чор фасл баррасӣ гардидааст.

Дар фасли якуми боби чорум калимаҳои сода мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтаанд. Калимаҳои сода аз ҷиҳати таносуби микдорӣ аз калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораистилоҳҳо бартарӣ дошта, қисми муҳимму асосии гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо маҳсуб меёбанд. Гурӯҳи мавриди назари калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқамандро аз ҷиҳати қолаби ҳиҷо метавон ба калимаҳои якҷиҷой (**бед, бурс, ғорт, ғуш**), духиҷой (**абрук, арча, виғна, ғадок**) ва бисёрҷиҷой (**азанга, арванка, венотар, гурутта**) ҷудо намуд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ таносуби микдории калимаҳои якҷиҷой ва духиҷоии ифодакунандаи номи рустаниҳо нисбат ба калимаҳои бисёрҷиҷоии ҳамин гурӯҳи мавзӯӣ хеле зиёд мебошад.

Зимнан, бояд гуфт, ки донишманди тоҷик Ҳ. Мачидов дар бораи калимаҳои аслии тоҷикӣ мулоҳизаронӣ намуда, қолаби якҷиҷоиро яке аз муҳимтарин нишонаҳои забони онҳо медонад ва таъкид менамояд, ки “онҳо ҳамчунин дар қолабҳои духиҷой ва бисёрҷиҷой низ вучуд доранд, вале ҳамаи чунин, калимаҳо баъдтар дар заминаи решаҳои якҷиҷоии қадима ба вучуд омадаанд”²⁸.

Калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо дар сохтани калимаҳои сохтаву мураккаб ва таркибии гурӯҳҳои мавзуии дигар нақши калон доранд. Нақши калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо маҳсусан, дар сохтани номвожаҳои сохта ва мураккабу таркибии ҷуғрофӣ муассиртар аст.

Дар фасли дуюми боби чорум калимаҳои сохта ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Дар тавлиди калимаҳои сохтаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста пасвандҳо нақши назаррас доранд.

Пасвандҳое, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо иштирок кардаанд, инҳо мебошанд: **-а:** **талх-а** (як навъ гиёҳ), **кажж-а** (барги арча); **-ак:** **ғеч-ак** (як навъ гиёҳ), **қошук-**

²⁸ Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Ҳ. Мачидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007. – С.88-89.

ак (як навъ гиёх); **-акӯ**: тул-акӯ (як навъ зардолу); **-алак**: газ-алак (як навъ гиёх); **-вор**: тир-вор (як навъ гиёх); **-ӯ**: бухорӯ, искодарӯ, куқанӯ, хучандӯ (номи анвои зардолу); **-оқӯ**: карс-оқӯ (номи навъи зардолу); **-ча**: хор-ча, най-ча, (номи гиёхҳо); **-алак**: газ-алак (як навъ гиёх); **-ангӯ**: газ-ангӯ (як навъ гиёх), **-анда**: газ-анда (як навъ гиёх), **-андара**: газ-андара (як навъ гиёх).

Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустани ба мафҳумҳои ба онҳо вобаста, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифтаем, калимаҳое, ки дар сохтмонашон пешвандҳо иштирок карда бошанд, ниҳоят кам ба назар мерасанд.

Аксари калимаҳои сохтаи ифодакунандаи номи рустаниҳоро калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо ва номи анвои меваи дарахтони мевагии боғӣ ташкил медиҳанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтон ва буттаҳо калимаҳои сохта камтар вомехӯранд.

Дар фасли сеюми боби чорум калимаҳои мураккаб таҳлилу баррасии илмии худро ёфтаанд. Калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, дар заминаи қоидаи ташаккули калимаҳои мураккаби навъи тобеъ ба вучуд омадаанд. Дар миёни воҳидҳои луғавии марбут ба гурӯҳи мавзуии мавриди таҳқиқи мо калимаҳои мураккабе, ки дар қолаби калимаҳои мураккаби навъи пайваст сохта шуда бошанд, ба назар намерасанд.

Аз қолабҳои зиёди дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он маъмули калимасозии калимаҳои мураккаби навъи тобеъ дар сохтани калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, асосан, ду қолаб корбаст шудааст:

1. исм + исм: **латтахор**, **деқунчоруб**, **зоғпиез**, **нештархор** - навъҳои гиёх; **садабурс**, **падабурс** – навъҳои бурс; **садабед**, **ходабед** – навъҳои дарахти бед;

2. сифат + исм: **нушпийоз** - навъи гиёх; **сийабед** – навъи дарахти бед; **качдуна//каждуна** – навъ зардолу, **шириндуна** – навъи шафтолу; **пирзанг** – танай зангорбастай хома.

Дар илми забоншиносии тоҷик калимаҳои мураккаби навъи тобеъро аз рӯйи муносибати ҷузъҳои ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: калимаҳое, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад ва калимаҳое, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст.

Ҳамаи калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, ки мо аз лаҳҷаҳои мавриди омӯзишамон ба қайд гирифтаем, дар қолабҳои калимасозии гурӯҳи дуюми калимаҳои мураккаби навъи тобеъ сурат ёфтаанд.

Дар гурӯҳи калимаҳои мураккаб ҳамчунин, калимаҳои мураккаби навъи омехта низ мавқеъ ва мақоми муайян доранд. Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобастаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳое ҳастанд, ки аз ду ё се асос ва пасвандҳои калимасоз сохта шудаанд. Ин гуна калимаҳоро калимаҳои мураккаби навъи омехта меноманд. Ин навъи калимаҳои ифодакунандаи номи

рустанӣ ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиши мо дар қолабҳои зерин сохта шудаанд:

исм + исм + пасванд: **нул-зоғ-ак** (аз ибори **нӯли зоғ** ва пасванди **-ак**; навъи зардолу);

исм + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **даҳан-суз-ак** (аз ибори **даҳон сӯхтан** ва пасванди **-ак**; як навъ гиёҳ);

зарф + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **пеш-паз-ак** (аз ибори **пеш пухтан** ва пасванди **-ак**; навъи мева);

исм + феъли таркибӣ + пасванд: **гов-дамкун-ак** (аз таркиби **гов дам кардан** ва пасванди **-ак**; як навъ гиёҳ).

Чи тавре ки аз тафсилоти боло мебинем, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ тамоми калимаҳои мураккаби навъи омехтаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бо ёрии пасванди **-ак** сохта шудаанд. Истифодаи пасвандҳои дигар дар сохтани ин навъи калимаҳои мураккаби марбут ба рустаниҳо ба мушоҳида нарасид.

Дар фасли чоруми боби чорум навъи махсуси вожагон чун **ибораистилоҳҳо** таҳлилу баррасӣ шудаанд. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, унсурҳои ба тарзи ибора сохташуда зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқи мо аксари мутлақи ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро ибораҳои исмие ташкил медиҳанд, ки муносибати дохилии ҷузъҳои онҳо дар асоси алоқии тобеият ба воситаи банди изофӣ сурат мегирад ва онҳо асосан, муносибати муайянкунандагиро ифода менамоянд. Дар бештари чунин ибораҳо ҷузъи тобеёкунандаро исм ва ҷузъи тобеъшавандаро исм ё сифат ташкил медиҳад. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки таносуби миқдории ибораҳо, ки ҷузъи тобеъшавандашонро сифат ташкил медиҳад, ниҳоят кам мебошад.

Ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣро аз рӯи маънии ҷузъи асосӣ метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: 1) ибораҳо, ки дар онҳо ба сифати ҷузъи асосӣ ин ё он мафҳуми умумии ба рустани нисбатдошта, номи ин ё он навъи рустани ё навъи ин ё он мева баромад мекунад; 2) ибораҳо, ки дар онҳо ба сифати ҷузъи асосӣ калимаҳои дигар гурӯҳҳои маъноӣ баромад мекунад.

Дар номҳои гурӯҳи якум ба сифати ҷузъи тобеёкунанда бештар калимаҳои **бутта, гул, алаф, хор**, номи анвои гуногуни зироат ва меваву сабзавот истифода мешаванд. Онҳо дар вазифаи муайяншаванда омада, якҷо бо муайянкунанда мафҳуми нав месозанд. Масалан, бо калимаи тобеёкунандаи **хор** воҳидҳои луғавии **хори ашк, хори рафида, хори мӯш, хори чин, хори чашм, хори хулул** сохта шудаанд.

Ибораҳо, ки ҷузъи тобеёкунандашонро мафҳуми умумии ба рустани нисбатдошта, номи ин ё он навъи рустани ё навъи мева ташкил медиҳад, асосан, тобиши маъноии хел ва ҷинсро ифода мекунад ва ҷузъи тобеъшавандаи онҳо дар аксар маврид ба ин ё он хусусияти фарқкунандаи рустани ишора менамояд: **хулбуи беоб** як навъ гиёҳи хушбӯй аз ҷинси кокутӣ, ки дар талу тепаҳо мерӯяд.

Унсурҳои луғавии болиштаки хирс, гуши гурба, думи руба, забони говак, калли қозӣ, телпаки мор, почи чирчирак, фуки хук, коси шароб, рухи чунун, кулчи чупунӣ намунаи гурӯҳи дуҷуми ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд мебошанд.

Ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷиҳати таркиб асосан, дучузъа мешаванд. Дар миёни мисолҳои, ки мо дар ихтиёр дорем, ибораҳои бисёрҷузъа ба назар намерасанд.

ХУЛОСА

Дар хулоса натиҷаҳои таҳқиқ ба таври мухтасар баён гардидаанд, ки муҳимтаринашон ба ин қарор мебошанд:

1. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва калимаҳои ба онҳо алоқаманд яке аз бахшҳои муҳимми таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаро ташкил медиҳанд ва дар онҳо, чун дар ҳар як баҳши дигари луғати забону лаҳҷаҳо, олами маънавӣ, таъриху таҷриба, урфу одати халқ – соҳибони забону лаҳҷаҳо инъикос гардидааст.

2. Дар асоси маводи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ муқаррар карда шуд, ки муҳимтарин роҳи номгузорӣ ба рустаниҳо ин номгузорӣ дар асоси аломату хосиятҳои предмет мебошад. Ба таври дигар ғӯем, ба рустаниҳо асосан, дар заминаи дарки мустақими аломату хусусиятҳоишон ном мегузоранд.

Муҳимтарин аломат, нишона ва хусусиятҳои, ки дар номгузориҳои рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд истифода шудаанд, ба шарҳи зер муқаррар карда шуданд: **ранг**: зармушша (як навъ дарахти кӯҳӣ); **таъм**: ширинча (як навъ гиёҳ); **бӯй**: бугинак (як навъ гиёҳ); **намуди зоҳирӣ ва шабеҳият**: почи чирчирак (як навъ гиёҳ); **таъйинот**: хори рафида (як навъ гиёҳест, ки занони кӯҳистон дар сохтани рафида аз он истифода мекунанд); **хосияту хислат**: нештархор (як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу саҳти халанда дорад); **тарзи сабзиш**: радавак (як навъ гиёҳест, ки боло қад нақашада, дар рӯйи замин паҳн мешавад); **замон**: чавпазак//тезпазак (навъҳои себ ва зардолу, ки аз ҳамчинсонӣ худ пештар мепазанд); **макон**: себи кӯйӣ (навъи себ, ки дар кӯҳсорон мерӯяд); **исми шахс**: хучмирӣ, усмунӣ, худойдодӣ, мирсанҷалӣ, азизмойӣ, маҳмадқулӣ (анвои зардолу).

3. Муқаррар карда шуд, ки аксари воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷиҳати сохтору таркиб ба меъёру усулҳои, ки дар илми забоншиносии тоҷик муқаррар гардидаанд, мувофиқат менамоянд.

4. Маълум гардид, ки воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷиҳати ташаккули семантикӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1. номҳои, ки предметро танҳо номбар мекунанд; 2. номҳои, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд.

5. Муайян гардид, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо таносуби миқдорӣ калимаҳои сохтаву мураккаб (дар якҷоягӣ) нисбат ба калимаҳои сода бештар аст ва нишонаи ташаккули семантикӣ асосан, дар ҳамин навъи калимаҳо зоҳир мегардад.

6. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде вомехӯранд, ки сохта ё мураккаб ба назар мерасанд, вале дар заминаи забони тоҷикӣ ба ҷузъҳо ҷудо намудаву

тавзеҳ доданашон мушкил аст: **кудрич, гунишк, ғайда, ғутинг, ғудирм, нижғутир, хўйрок, вешум, ревоҷ, виғна, пантич, иврич, тарағда** ва ғ.

Ба эҳтимоли қавӣ, аксари вожаҳое, ки дар боло овардем, аз ҷумлаи вожагоне мебошанд, ки аз забони суғдӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маҳфуз мондаанд.

7. Маълум карда шуд, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, ки хислати умумихалқӣ доранд, миқдори муайяни калимаҳое ба мушоҳида мерасанд, ки миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ истеъмоли муштарак доранд. Ин гуна калимаҳо асосан, дар зергурӯҳҳои воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони мевадор, ғалладонаву лӯбиёӣҳо ва сабзавоту рустаниҳои полезӣ ба мушоҳида мерасанд.

8. Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳия дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар он аст, ки як воҳиди луғавӣ дар гуфтори сокинони деҳоти гуногун ва баъзан, ҳатто, дар як деҳа дар гунаҳои мухталиф истифода мешавад. Масалан, **вешӯм//вешим//решӯм//эшӯм //эшим**.

9. Муқаррар карда шуд, ки дар тавлиди калимаҳои сохта пасвандҳо нақши назаррас доранд. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифтём, калимаҳое, ки дар сохтмонашон пешвандҳо иштирок карда бошанд, ниҳоят кам ба назар мерасанд.

10. Калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, дар заминаи қоидаи ташаккули калимаҳои мураккаби навӣ тобеъ ба вучуд омадаанд.

11. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, унсурҳои ба тарзи ибора сохташуда зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқи мо аксари мутлақи ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро ибораҳои исмие ташкил медиҳанд, ки муносибати дохилии ҷузъҳои онҳо дар асоси алоқии тобеият ба воситаи бандҳои изофӣ сурат мегирад ва онҳо асосан, муносибати муайянкунандагиро ифода менамоянд.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз рӯи ташаккул, хусусиятҳои истеъмол, сохту таркиб ва хусусиятҳои овозӣ ба калимаҳои гурӯҳҳои дигари таркиби луғавии лаҳҷаҳои мавриди назар қаробат дошта, қонуниятҳои умумииро аз сар гузаронидаанд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот нуктаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Маводи диссертатсияро метавон зимни гузаронидани машғулиятҳои лексионӣ ва дар курсу семинарҳои махсуси факултетҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода намуд.

2. Диссертатсия барои таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори луғати лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, ки таркиби луғавиашон ҳанӯз ба андозаи кофӣ омӯхта нашудааст, метавонад ба сифати маъхаз истифода шавад.

3. Маводи диссертатсия барои таҳияи луғати мукаммали лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва фарҳанги истилоҳоти рустанишиносӣ метавонад мавриди истифода қарор гирад.

4. Баъзе аз воҳидҳои луғавии лаҳҷавие, ки дар диссертатсия истифода гардидаанд, дар роҳи муайян кардани таърихи халқи мо, мавзӯҳои сукувати вай дар марзи хеле паҳновар, тарзи зиндагӣ, аҳволи маишӣ ва маданияти он дар гузашта ба сифати як бурҳон ва санади боэътимод хизмати шоистаеро адо карда метавонанд. Бо назардошти ин, маводи диссертатсия барои омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни таърих ва фарҳанги миллати тоҷик низ метавонад ба сифати далелу бурҳони муътамад хизмат намояд.

5. Хусусият ва мушкилоти хоси ҷамъоварии маводи лаҳҷавии марбут ба олами наботот, ки дар диссертатсия зикр гардидааст, метавонад зимни таҳияи дастурамал оид ба ҷамъоварии маводи лаҳҷавӣ истифода гардад.

Гузашта аз он чи зикр намудем, натиҷаҳои илмии аз таҳқиқ бадастомада дар ҳалли баъзе аз масъалаҳои муҳимми илми эроншиносӣ, пеш аз ҳама, дар қисмати шевашиносӣ, мардумшиносӣ, таърих ва фарҳанги халқиятҳои эронинажод метавонад ба гунаи неку мусоидат намояд.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ Дар маҷаллаҳои шомили фехристи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Федератсияи Россия

[1-М]. Гулова М. Н. Чанде аз намудҳои хӯрокворӣ дар гӯйиши мардуми Фалғар [Матн] / М. Н. Гулова // Паёми ДМТ, № 43 (137). – Душанбе, 2014 – С. 75-78.

[2-М]. Носиров С. М., Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Аҳбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №1 (254). – Душанбе, 2019. – С. 197-201.

[3-М]. Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] / М. Н. Гулова // Суханшиносӣ, №3. – Душанбе, 2019. – С. 60-71.

[4-М]. Гулова М. Н. Вожағони алоқаманд ба дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] / М. Н. Гулова // Аҳбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №4 (261). – Душанбе, 2020. – С. 229-231.

[5-М]. Гулова М. Н. Номи рустаниҳо-чӯзӣ таркиби луғавии забон [Матн] / М. Н. Гулова // Аҳбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №2. – Душанбе, 2021. – С. 232-235.

Дар маҷаллаҳои илмии дигар:

[6-М]. Носиров С. М., Гулова М. Н. Калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Афзалиятҳои рақобати иқтисоди миллӣ ҳангоми гузариш ба модели навини рушди иқтисодӣ (24-25-уми апрели соли 2020). – Душанбе: ДТТ, 2020. – С. 288-291.

[7-М]. Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавот ва рустаниҳои полезӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] / М. Н. Гулова // Материалы международной научно-практической конференции “XIII

ломоносовские чтения” посвященной 115-летию академика Б. Гафурова (28-29 апреля 2023 года). – Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе. – С. 181-186.

Номгӯи ихтисораҳо:

1. Анз. – Анзоб	11. Зос. – Зосун
2. Ваш. – Вашан	12. Иск. - Искодар
3. Веш. – Вешаб	13. Исп. - Испағн
4. Вешк. – Вешканд	14. Км. - Кум
5. ВМ. - Варзи Манор	15. Мад. - Мадм
6. Вт. – Вота	16. Марг. - Марғеб
7. ГБ. - Гузари Бод	17. Пас. - Пасруд
8. Ғаб. – Ғабируд	18. Так. - Такфон
9. Дд. – Дардар	19. Урм. - Урметан
10. Ёв. – Ёвон	20. Шам. - Шамтуч

КОА- Комиссияи олии аттестатсионӣ

АМИТ- Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ва ғ. – ва ғайра

ва диг. – ва дигарон

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ**

На правах рукописи

ТДУ: 809. 155.0

ТКБ: 81.2 Тоҷ

Г-81

ГУЛОВА МАЪМУРА НУРОВНА

**НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В ГОВОРАХ
АЙНИНСКОГО РАЙОНА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И
СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТЫ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 10.02.01 – Таджикский язык

Душанбе – 2023

Диссертационная работа выполнена в отделе таджикского языка Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ

Научный руководитель: Носиров Сабур Музаффарович – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой иностранных языков Технологического университета Таджикистана

Официальные оппоненты: Хомидов Дилмурод Раджабович – доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета

Юсупова Сурайё Абдумаджидовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры методика начального образования Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

Ведущая организация: Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода

Защита диссертации состоится “09” января 2024 года в 15:00 часов на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-067 при Институте языка и литературы имени Рудаки НАНТ (Республики Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 21; e-mail: iza_rudaki17@mail.ru; тел.: +992 (37) 227-29-07).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке и на сайте Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ www.iza.tarena.tj.

Автореферат разослан «___» _____ 2023 г.

Учёный секретарь диссертационного совета, доктор филологических наук

Юсуфов У. А.

ВВЕДЕНИЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию лексико-семантических и структурных особенностей слов, выражающих названия растений – фитонимов и понятий, связанными с ними в таджикском языке на примере говоров Айнинского района.

Актуальность темы исследования. Словарный состав каждого языка и его диалектов является продуктом различных периодов истории формирования каждого народа и носителя языка и освещающим экономических, политических, научных и культурных событий его общества. В результате глубокого исследования можно определить различные аспекты моральной и материальной жизни того или иного социума или этнической группы. В этом плане исследование слов может играть ключевую роль в решении многих проблем языкознания.

Именно поэтому в последние годы в разделе диалектологии таджикского языкознания особое внимание уделяется вопросу изучения лексического состава диалектов. С начала всестороннего изучения лексики диалектов таджикского языка, которые относятся к 50-м годам прошлого века, до сегодняшнего дня в отдельности исследованы языковые особенности словарного состава нескольких диалектов таджикского языка, в том числе говоров Ходжента, Исфары, Каротегина, Пенджикента, Канибадама, Матчи, Даштиджума, Тагнова, таджиков Чирчика и др.

Некоторые исследователи диалектов таджикского языка, в том числе исследователь диалектов Матчи А. Л. Хромов, диалекта хардури М. Эшниязов, диалекта таджиков Китабского района М. Махмудов, диалектов таджиков окраин Андижана Дж. Мурватов, каратогского диалекта Л. В. Успенская, диалектов таджиков Байсунского района Х. Хамрокулов и другие в своих исследованиях, посвятили отдельные главы вопросам лексики и обратили внимания на различные аспекты лексического состава изучаемых диалектов.

Таджикские ученые Г. Джураев и С. Рахматуллозода являются авторами ценных научных трудов по лексике южного и юго-восточного диалектов таджикского языка.

Некоторые теоретические и практические вопросы, связанные с лексикой говоров таджикского языка, были рассмотрены в отдельных трудах отечественных и зарубежных исследователей, в частности, С. Расторгуевой, Ю. И. Богорада, А. З. Розенфельда, Р. Гаффарова, Г. Джураева, Ш. Исмоилова, С. Рахматуллозода, М. Эшниёзова, М. Махмудова, Б. Бердиева, Т. Максудова, Дж. Мурватова, Х. Хамрокулова, С. Атобуллоева, Б. Олимджонова, Н. Гадоева, С. Мирзоева, С. Носирова, М. Каххорова, Ф. Убайдова, М. Кабирова, М. Халимовой, И. Сулаймонова и др.

Тем не менее, лексика многих говоров таджикского языка до сих пор не изучена, в том числе лексика говоров Айнинского района.

Лексический состав диалектов Айнинского района, как и любого другого диалекта таджикского языка, состоит из разных лексических пластов, одним из которых является лексика, относящаяся к флоре.

Общеизвестно, что Айнинский район является одним из горных местностей республики, и его флора чрезвычайно пестра и богата, но по сведениям специалистов в области растениеводства, к сожалению, в силу различных причин, в том числе чрезмерной вырубке леса людьми, чрезмерного и неправильного сбора лекарственных и пищевых растений, преждевременное скашивание, неправильный выпас скота, площадь произрастания некоторых деревьев сократилась, а часть деревьев даже достигла уровня исчезновения.

Исходя из вышесказанного следует отметить, что актуальность темы проявляется в том, что интересующая нами тема ещё не подвергалась детальному исследованию и данное исследование предоставит ценный научный материал для завершения фундаментальных трудов на основе лексики говоров средней группы таджикского языка.

Степень изученности темы. Изучение говоров Айнинского района началось в 1926 году Среднеазиатской экспедицией Академии наук СССР под руководством профессора И. И. Зарубина.

Рабочий состав экспедиции наравне с другими таджиконаселенными регионами Средней Азии решил провести этнологическое исследование на территории нынешнего Айнинского района, в частности в зависимости от различных сфер моральной и материальной жизни собрали богатый языковой материал данного диалекта.

В 1927 году И. И. Зарубин по результатам экспедиционной работы опубликовал статью под названием “Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года”.

В языковой части данной статьи И. И. Зарубин предоставил общие сведения о некоторых фонетических и морфолого-синтаксических особенностей таджикского языка, в частности, непосредственно о говорах Фалгара (нынешнего Айнинского района) на примере произношение слов **дарун (внутри)**, **берун (внешне)** и **буд (был)**, указывая на соответствие звука у говоров Нижнего Фалгара на и говоров Верхнего Фалгара, и внешне разделил говоры этого региона на две группы: говоры Верхнего Фалгара и говоры Нижнего Фалгара²⁹.

Хотя информация И. И. Зарубина о говоре Фалгара крайне кратка, она считается первым научным сведением о рассматриваемом говоре.

В 1930 году русский ученый М. С. Андреев в своей диссертации «Краткий обзор некоторых особенностей таджикских диалектов» на основе информации, полученной им в г. Ташкенте Республики Узбекистан путем анкетирования и тестирования от студента Таджикского института образования в г. Ташкенте, представителя села Парз Айнинского района

---

²⁹ Зарубин И. И. Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года. / И. И. Зарубин // Известия Академии наук СССР. 6 серия, 1927, том 21, выпуск 3. – С. 360.

Хусейна Кудрата, предоставил сведения о некоторых фонетических и морфологических особенностях говоров Фалгара³⁰.

В 1957 году Научно-исследовательский институт языкознания АН СССР направил лингвиста А. А. Керимову в Айнинский район Республики Таджикистан для изучения диалектов отдельных сел, и исследователь в качестве основного объекта изучения выбрала село Парз данного района, которая на основе материалов, собранных в этой местности, написала ценную статью под названием “Особенности говора кишлака Парз”, в конце которой прилагаются диалектные словосочетания и предложения, записанные со слов жителей села.

В данной статье автор подробно описала важнейшие фонетические и морфологические особенности изучаемого диалекта, ограничившись краткими замечаниями о его лексике. Относительно лексических особенностей упомянутого говора она отметила, что в лексическом составе данного говора можно наблюдать как лексические элементы, характерные для южных говоров, так и лексические элементы, характерные для северного диалекта. В продолжении автор также отмечает, что в лексике диалекта этого села сравнительно меньше узбекских заимствований и, наоборот, больше арабских³¹.

Следует отметить, в трудах профессора А. Л. Хромова, посвященных изучению ягнобского языка и говоров верхнего Зеравшана, в частности, в его статьях “Согдийские слова в говорах таджикского языка”³² и “О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верхнего Зеравшана”³³ предоставлено полезная научная информация о некоторых особенностях говоров Айнинского района.

Среди исследований, посвященных отдельным вопросам морфологического строения говоров района, следует отметить статью таджикского диалектолога С. М. Носирова «Междометия, обозначающие призыв и отгон домашних животных и птиц в говорах Фалгара»³⁴.

Статьи лингвиста С. М. Носирова «Место тюркских заимствований в лексике фалгарских говоров»³⁵ и «Место классических слов в лексике говоров

³⁰ Андреев М. С. Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров. / М. С. Андреев. – Сталинабад-Ташкент, 1930. – 63 с.

³¹ Керимова А. А. Особенности говора кишлака Парза. / А. А. Керимова // Иранский сборник. – М., 1963. – С. 22-43.

³² Хромов А.Л. Согдийские слова в говорах таджикского языка. / А. Л. Хромов // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук. – Душанбе, 1955. – №3. – С. 44- 47.

³³ Хромов А. Л. О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верхнего Зеравшана. / А. Л. Хромов // Рудаки и его эпоха. – Сталинабад, 1958. – С. 222-228.

³⁴ Носиров С. М. Нидоҳои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагони хонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалгар. / С. М. Носиров // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2015. – №3. – С. 65-69.

³⁵ Носиров С. М. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. / С. М. Носиров // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №3 (256). – Душанбе, 2019. – С. 154-159.

Айнинского района»³⁶ относятся к числу работ, непосредственно посвященных вопросу лексических особенностей говоров Айнинского района. В этих статьях проанализированы вопросы места тюркских слов в лексическом составе говоров Айнинского района и соотношения между этими говорами и языком литературы классического периода. Автор высказал интересные и достоверные мнения, связанные с изучаемыми вопросами.

Таким образом, говоры Айнинского района относятся к числу диалектов таджикского языка, грамматический строй и состав словарного запаса которых не были предметом специального исследования, и данная работа может подготовить почву для проведения фундаментальных исследований на основе данного диалекта в будущем и на распоряжение таджикского языкознания оставит ценный материал.

Связь исследования с программами и научными темами. Диалекты являются одной из важных ветвей любого национального языка, и факты, упоминаемые при изучении диалектологии, способствуют решению многих лингвистических проблем. Именно поэтому изучение диалектов, особенно изучение их лексического состава, следует считать одной из важных задач лингвистики. Преподавание и исследование диалектов является важной частью учебных программ филологических специальностей высших учебных заведений Республики Таджикистан и научных планов Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основная цель диссертации заключается во всестороннем исследовании и в научно обоснованной интерпретации языковых особенностей лексики флоры говоров Айнинского района, проведение классификации и определение тематических и лексико-семантических групп исследуемой лексики, определение ареал распространения каждой тематической группы данной лексики.

Задачи исследования. Данная цель предполагает решение следующих задач:

- Знакомство с географическими условиями и историко-этнографическими особенностями исследуемого региона.
- Сбор, классификация и сохранение слов, обозначающих названия растений говоров Айнинского района.
- Определение путей возникновения и развития слов, обозначающих названий растений, собранных из исследуемых говоров.

---

³⁶Носиров С. М. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнинӣ. / С. М. Носиров // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №3 (256). – Душанбе, 2019. – С. 154-159.

- Определение ареала распространения и уровня употребления словарного запаса, представляющего названия растений в пределах говоров изучаемой территории.

- Определение структуры слов, представляющих названия растений в исследуемых говорах.

- Сравнение некоторых лексикологических явлений диалектов Айнинского района с другими диалектами таджикского языка.

Объектом исследования являются лексические единицы, выражающие названия растений в говорах Айнинского района.

Предметом исследования является анализ лексико-семантических и структурных особенностей лексических единиц, выражающих названия растений в говорах Айнинского района.

Теоретические основы исследования. Научные работы известных отечественных и зарубежных исследователей, в частности, В. С. Расторгуевой, И. М. Оранского, М. Н. Боголюбова, А. А. Керимовой, А. Л. Хромова, Л. В. Успенской, Л. С. Пейсикова, И. И. Зарубина, А. З. Розенфельда, А. В. Калинина, Ф. П. Филина, Н. М. Шанского, Л. Н. Киселевой, Е. К. Молчановой, Б. Ниёзмухаммадова, Н. Маъсуми, Р. Гаффорова, М. Косимовой, Л. Бузургзода, Г. Джураева, Б. Камолиддинова, Х. Маджидова, Д. Саймуддинова, С. Назарзода, С. Рахматуллозода, М. Султонова, О. Косимова, Д. Ходжаева, Ш. Исмоилова, Дж. Алими, О. Махмадджонова, Х. Хамрокулова, М. Эшниёзова, М. Махмудова, Б. Саъдуллоева, Дж. Мурватова, Б. Бердиева, Т. Максудова, М. Махадова, Н. Гадоева, С. Мирзоева, Б. Тураева и др., посвященные важным вопросам языкознания, особенно, её диалектологии, составляют теоретическую основу исследования.

Методологические основы и методы исследования. Диссертационное исследование проведено, в основном, с применением описательно-синхронного метода, а также методов лексико-семантического и структурного анализа, для сравнения и определения ареала распространения некоторых лексикологических явлений использованы сравнительный и лингво-географический методы.

Источники исследования. Диссертация написана на основе богатого материала, собранного автором в ходе научных командировок в Айнинский район в 2015-2022 г.

При подготовке диссертации использовались картотека сектора диалектологии и материалы из богатого архива Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ.

При сопоставлении того или иного лексического и семантического явлений диалектов Айнинского района с другими диалектами таджикского языка использовались существующие диалектные словари и материалы проведенных исследований, связанных с лексикой других диалектов таджикского языка.

Научная новизна исследования. Научная новизна диссертации выражается в том, что она посвящена монографическому изучению специальной лексики одного до сих пор неизученных диалектов таджикского языка – говоров Айнинского района. В диссертации также в контексте говоров района определены происхождение и развитие, ареал распространения и модели словообразования слов, репрезентирующих названия растений.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Словарные единицы, репрезентирующие названия растений, составляют большую часть лексического запаса говоров Айнинского района.

2. Среди лексики, относящейся к флоре говоров Айнинского района, наблюдается много общенародных элементов. В то же время имеется также множество лексических единиц, употребление которых отличает диалекты региона от других диалектов таджикского языка.

3. В говорах Айнинского района среди лексических единиц, выражающих флору, наблюдаются множество древних элементов и субстратов.

4. Среди лексики, выражающих флору говоров Айнинского района наблюдается множество элементов, употребление которых сближает исследуемые говоры с южными говорами таджикского языка.

5. В исследуемых говорах, если часть лексических единиц, выражающие флору несут только номинативный характер, то другая – отражает в себе признак, свойства и внешние приметы предмета.

6. В говорах Айнинского района в рамках лексических единиц, выражающих название деревьев, кустов и зерновых культур, соотношение числа простых слов и лексических единиц, представляющих названия растений, трав и сорт плодов, плодовых деревьев, количественное соотношение производных слов является высоким.

7. Производные слова, используемые при выражении названия растения Айнинского района, различны по лексико-морфологическому составу и среди них предпочтение отдается образованным словам с помощью суффиксов **-ак** и **-й**.

8. В говорах Айнинского района сложные слова и словосочетания-термины также занимают особое место в составе лексических единиц, выражающих названия растений.

Теоретическая и практическая значимость исследования, прежде всего проявляется в том, что в ней впервые исследуется лексико-семантические и структурные особенности лексического состава одного из малоизученных говоров таджикского языка – говоры Айнинского района на примере лексических единиц, выражающих названия растений, а его результаты могут способствовать в решении определенных проблем, связанных с общностью и различиями лексической системы таджикских диалектов.

Научно-теоретическая значимость исследования выражается еще и в том, что оно может служить надежным источником для дальнейших исследований, связанных с тематическими группами лексики таджикского языка и его говоров.

Практическая значимость исследования выражается в том, что его результаты могут быть использованы при изучении тематических групп лексики других говоров таджикских языков. Материалы и выводы диссертации также могут быть использованы для разработки учебных пособий по лексикологии и составлению полного словаря диалектизмов таджикского языка.

Степень достоверности результатов исследования определяется уровнем рассмотрения вопросов, результатов исследования, опубликованных в виде научных статей, а также выводами диссертанта, относящихся к предмету исследования.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему “Названия растений в говорах Айнинского района: лексико-семантический и структурный аспекты” на соискание ученой степени кандидата филологических наук соответствует научному паспорту 10.02.01. – Таджикский язык.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. Личный вклад соискателя проявляется в том, что в данном завершённом исследовании собраны слова, обозначающие названия растений в говорах Айнинского района, проанализированы их лексико-семантические особенности и морфологические структуры, и определено место этих слов в лексической системе говоров таджикского языка. Результаты исследования включены в текст диссертации и опубликованных научных статьях соискателя.

Апробация результатов исследования. Содержание и основные результаты диссертации представлены в форме научных докладов на республиканских научно-практических конференциях на темы: «Таджикская диалектология: её проблемы и развитие» (Душанбе, ТНУ, 01.10.2019 г.), «Конкурентные преимущества национальной экономики при переходе к новой модели экономического развития» (Душанбе, ТУТ, 24-25.04.2020 г.), “XIII Ломоносовские чтения”, посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе, 28-29.04.2023 г.)

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации было опубликовано 7 статей, в частности 5 статьи в рецензируемых научных журналах, рекомендованных ВАК Российской Федерации и ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Диссертация была обсуждена на заседании отдела таджикского языка Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ (протокол № 4/23 от 07.04.2023 г.) и на заседании Ученого совета данного Института (протокол № 5 от 12.06.2023 г.) и представлена к защите.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка литературы (181 наименований) и списка сокращений. В приложении диссертации продемонстрирован краткий словарь флоры говоров

Айнинского района. Общий объём диссертации составляет 180 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** обосновывается актуальность темы исследования, излагается общая характеристика степени её разработанности, формулируются цели и задачи, отмечается её научная новизна, указывается теоретическая и практическая значимость исследования, раскрывается методологическая основа работы, выдвигаются основные положения, выносимые на защиту, приводятся сведения об апробации результатов исследования.

Первая глава озаглавлена **“Теоретические основы изучения названия растений”** и состоит из пяти разделов. В первом разделе данной главы – **“Понятие общенародной лексики и её теоретические вопросы”**, интерпретируется и описывается понятие **“общенародная лексика”**.

По теоретическим аспектам общенародной лексики высказали своё мнение многие отечественные и зарубежные исследователи, в частности, таджикские ученые Г. Джураев, К. Тохирова, Т. Максудов, Х. Маджидов, русские лингвисты Н. М. Шанский, О. И. Блинова, П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков и др.

Известный таджикский диалектолог Г. Джураев к общенародным словам относит элементы, которые «независимо от изменений в звучании и значении употребляются на всей территории национального языка и понятны представителям того же языкового сообщества»³⁷.

Исследователь лексики и фразеологии говоров Исфары Т. Максудов под понятием общенародные таджикские слова понимает лексемы, общие для всех носителей таджикского языка с точки зрения их употребления³⁸.

Таджикский ученый Х. Маджидов делит словарный состав таджикского литературного языка на общеупотребительную, книжную и разговорную группы, и при анализе слов общего употребления указывает на ситуацию смешения их с общеупотребительными словами в некоторой таджикской научно-методической литературе и подчеркивает, что эта путаница возникает, когда группа данных слов относится к разным уровням языка и совершенно отличаются друг от друга. Согласно мнению Х. Маджидова, «употребительные слова относятся к понятию современного общенародного языка и имеют относительно широкую сферу применения, в то время как общеупотребительные слова относятся к

³⁷Чӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. / Ғ. Чӯраев. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – С.45.

³⁸Максудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. / Т. Максудов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 15.

понятию современного литературного языка и имеют более ограниченную сферу употребления»³⁹.

Известный русский лингвист Н. М. Шанский делит лексику современного русского языка с точки зрения употребления на группу общенародных слов и группу слов с ограниченным употреблением, причем к первой группе относит слова, употребляемые всеми носителями русского языка. По его мнению, эта группа слов составляет основную часть словарного запаса русского языка и «это те элементы, без которых немислим язык и невозможно общение, это слова, выражающие самые нужные и важные понятия жизни».⁴⁰

Диалектолог О. И. Блинова под общенародными словами понимает лексические элементы, не имеющие региональных ограничений и употребляющиеся на всей территории одного языка⁴¹.

Таким образом, хотя толкование и пояснение общенародных слов осуществлялось исследователями по-разному, почти все они считали важнейшим признаком общенародных слов их употребление во всем ареале распространения того же языка.

Во втором разделе первой главы диссертации - «**Понятие диалектная лексика и его теоретические вопросы**», проводится анализ и интерпретация понятия «диалектная лексика». Следует отметить, что понятие «диалектная лексика» в отличии от понятия «общенародная лексика» все более конкретно анализируется и научно разъясняется как в отечественной, так и в зарубежной лингвистике.

В таджикском языкознании теоретическим вопросам диалектной лексики уделяется особое внимание с семидесятых годов прошлого века, и такие ученые, как Р. Гаффаров, Г. Джураев, Т. Максудов, М. Махмудов, Х. Маджидов, К. Тахирова и другие высказали свои мнения по этому вопросу.

Профессор Г. Джураев диалектизмами считает те слова, которые употребляются «главным образом в определенной географической области / большей частью на территории, где распространяется тот или иной однотипный диалект / и считаются словарным фондом того же говора или одnogруппных говоров и не входят в состав лексики литературного языка и других диалектов»⁴².

Лексиколог Х. Маджидов делит разговорные слова словарного состава таджикского литературного языка на вульгаризмы, диалектизмы, жаргоны (специальные слова социальных групп) и профессиональную лексику и перечисляет следующие признаки диалектизмов: звуковое оформление, грамматическая форма, наличие литературных синонимов, т.е. характерные для литературного языка, но имеющие несколько

³⁹Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Х. Мачидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштиҷ, 2007. – С. 136.

⁴⁰Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 116

⁴¹Блинова О. И. Русская диалектология. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1984. – С. 37.

⁴²Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эргаф, 2017. – С. 44.

значений в диалектах и являющиеся репрезентативными для конкретного понятия той или иной местности⁴³.

Теоретические аспекты изучения диалектизмов больше подвергалась анализу в русском языкознании. Основные признаки, состав и природа диалектизмов исследованы в трудах русских исследователей, таких как Н. М. Шанского, Ф. П. Филина, А. В. Калинина, О. И. Блиновой и др.

Ф. П. Филин считает определенный ареал распространенности основным признаком принадлежности слов к диалектизмам и подчеркивает, что слово не может быть диалектизмом, если он не имеет изоглоссы (определенной области распространения), и он называет диалектизмами слова, которые «имеют определенную сферу распространения, и в настоящее время не относятся ни к одному типу лексики литературного языка»⁴⁴.

Н. М. Шанский под диалектизмами понимает слова, которые “не принадлежат лексической системе общенационального языка, но относятся одному или нескольким диалектам общенационального русского языка” и подчеркивает, что “диалектная лексика является нелитературной лексикой, лексикой разговорно-бытовой устной речи той или другой части русского народа, которая объединяется на основе территориальной общности”⁴⁵.

О. И. Блинова в словарном запасе говоров русского языка выделяет группу слов под названием диалектных, и относит в данный разряд лексемы, принадлежащие диалектам по звуковому оформлению и значению и на территориальной карте русского языка имеют свою изоглоссу⁴⁶.

Таким образом, обобщая точку зрения ученых по теоретическим аспектам диалектизмов, можно прийти к выводу, что диалектизмы отличаются от группы или других групп лексического пласта диалекта или общенационального языка следующими особенностями:

1. Диалектизмы обладают изоглоссом или определенным ареалом. Если слово утрачивает свою территориальную принадлежность, то входит в группу общенациональных или общеупотребительных слов.

2. Диалектизмы не входят в словарный состав литературного языка. Они употребляются в художественной литературе с определенными стилистическими целями.

3. Большинство диалектизмов имеют свой литературный аналог и отличаются от него звуковым оформлением, грамматическими признаками и значением.

Третий раздел первой главы озаглавлен **“Понятия лексико-семантической группы и тематической группы”**, в котором во взаимосвязи

⁴³Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Х. Мачидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007. – С. 150-151.

⁴⁴Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. / Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1982. – С. 290-291; 294.

⁴⁵Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С.117.

⁴⁶Блинова О. И. Русская диалектология. / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1984. – С. 36.

с друг другом рассматриваются понятия “лексико-семантическая группа” и “тематическая группа”. На первый взгляд кажется, что лексико-семантическая группа означает комплекс синонимичных или близкозначимых слов, принадлежащих одной части речи, а тематическая группа ряд слов, обозначающих понятие, связанное с той или другой темой и эти близкие два понятия не нуждаются в дополнительных пояснениях. Однако, ознакомившись с литературой данной сферы, убеждаемся в том, что в толковании данных понятий среди исследователей наравне с единогласием наблюдается и разногласия.

Автор книги “Диалектная лексикология на современном этапе” В. А. Козырев, разъясняя лексико-семантическую группу, отмечает, что “Они (лексико-семантическая группа – Г. М.) объединяют в себе слова, принадлежащие одной части речи, которые помимо общих грамматических сем обладают по крайней мере ещё одной семой – лексической с определенной категорией (архисема, классема)”⁴⁷.

В. А. Козырев по поводу понятия “тематические группы” отмечает, что к подобным группам обычно относятся существительные с конкретным предметным значением и единство элементов указанных групп, прежде всего, определяется пропорциональностью самих явлений, однако точное пояснение понятия не даётся⁴⁸.

Русский ученый Ф. П. Филин в своей работе “Очерки по теории языкознания” комплекс слов, объединенных на основе своих лексических значений поясняет как лексико-семантические группы, а ряд слов, объединенных на основе классификации самих предметов и событий – тематической группой, и делает попытку показать общность и отличия лексем данных двух групп. “Общность лексико-семантической группы и тематической, – отмечает Ф. П. Филин, – проявляется в том, что оба отражают известную объективную действительность”⁴⁹.

Из приведенных объяснений можно сделать вывод, что до сих пор нет единого определения и толкования лексико-семантической группы и тематических понятий, принятого большинством лингвистов. Однако, на наш взгляд, определение тематической группы, данное Л. Ф. Алефиренко и объяснение лексико-семантической группы, данное З. В. Ничманом кажется относительно точным. В таджикском языкознании не в достаточной степени рассматривались дефиниция и толкования понятий лексико-семантической группы и тематической группы.

В четвертом разделе первой главы – **“Названия растений – особая тематическая группа словарного состава”** рассматривается вопрос места тематических групп слов, выражающих названия растений в составе словарного запаса языков. Слова, выражающие названия растений, составляют один из важных разделов лексики любого языка и диалекта, и в них,

⁴⁷Козырев В. А. Диалектная лексикология на современном этапе. / В. А. Козырев. – Л., 1986. – С. 73.

⁴⁸Козырев В. А. Диалектная лексикология на современном этапе. / В. А. Козырев. – Л., 1986. – С. 73.

⁴⁹Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. / Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1982. – С. 73.

как и в любом другом разделе лексики языков и диалектов, представлены духовный мир, история и опыт, отражены обычаи и навыки народа – носителей языков и диалектов, а их изучение используется для того, чтобы показать, что процесс развития материальной и духовной жизни народа имеет большое значение и ценность.

Следует отметить, что лексическая группа, репрезентирующая названия растений, имеет свои особенности. Одной из особенностей слов этой группы является то, что в одном и том же языковом ареале, в одном и том же диалектном регионе, а иногда даже в одном селе для обозначения названия одного растения могут использоваться разные слова или наоборот, одно и то же слово может быть использовано для обозначения названия нескольких растений. В этом же разделе проанализированы важные свойства и трудности в сборе слов, выражающих названия растений.

В пятом разделе первой главы - «**Основные особенности наименования слов, репрезентирующих названия растений**», перечислены и рассмотрены наиболее важные признаки и свойства, на основании которых даны названия растениям. Важнейшие знаки, признаки и характеристики растений и связанные с ними понятия, положенные в основу номинации в говорах Айнинского района, состоят из следующего: **цвет: сийабед** (разновидность ивы, у которой ствол и ветви черные); **вкус: ширинча** (вид растения, плодоножку которой съедают из-за сладкости и приятности); **запах: бугинак** (вид растения с неприятным запахом); **внешность и сходства: садабурс** (разновидность можжевельника, ветви которого подобно карагачу плотные и широкие); **назначение: оштунрувак** (вид растения, из которого горное население изготавливает метлу для подметания тандыра); **свойства и характер: нештархор** (вид растения с острыми и жесткими шипами); **способ прорастания: радавак** (вид растения, не прорастая вверх, стелится на земле); **время: чавпазак** (сорт абрикоса, который поспекает раньше других видов этого фрукта); **место: балхи, бағдоди** (сорт тутовника); **куқани, искодари** (разновидность абрикоса); **имена людей: хучмири, усмуни, мирсанчали** (сорта абрикоса) и т.д.

Наблюдения показывают, что признаки, на основании которых названы растения и родственные им слова, являются общими для разных языков и диалектов, но степень принятия той или иной приметы в качестве именуемого зависит от способностей понимания, умений, знаний и опыта людей об этом растении.

Вторая глава диссертации – «**Семантический анализ слов, выражающие названия растений**», посвящена анализу семантических особенностей слов, выражающих фитонимов и понятий, связанных с ними. Данная глава состоит из семи разделов.

Исследование слов, выражающие название местных деревьев: слова, выражающие название плодородных местных деревьев. В говорах Айнинского района слова, выражающие название плодородных деревьев можно разделить на следующие группы:

Первая группа – это слова, которые не отличаются от литературных по значению и форме: **себ** – яблоко, **нок** – груша, **шафтолу** – персик, **бихи** – айва, **чигда** – джида и т.д.

Вторая группа – это слова, которые отличаются от литературного только фонетической формой: **чомак**//**чумок**//**чомок**<чормағз (орех), **тўт**// **тит**<тут (тутовник), **зандолу**<зардолу (абрикос), **бодум**<бодом (миндаль) и т.д.

Как мы видим из вышеприведенных примеров, некоторые слова, выражающие название дерева или дерева и его плода, употребляются в соответствии закономерностей и правил говоров Айнинского района, в частности, случаи соответствия гласного «о» литературного языка гласному «у», соответствия исторических «и», «ï» и «õ» гласному переднего ряда, верхнего подъёма и огубленного «ÿ», изменение или соответствие согласного «д» на «т», исторически долгое «ï» на «и» и так далее.

Из слов, выражающих название плодородных деревьев говоров Айнинского района, только лексема **чомак** и её варианты **чомок** и **чумок** отличаются от своего литературного аналога **чормағз** (орех). Указанная лексема в полной фонетической форме не встречается ни в одном говоре региона.

Третья группа – это слова, которые несут диалектный характер: **чибдуна**, **қаролу**, **чайтан**//**четан**, **тоқ**.

Слово **чибдуна**//**чубдуна** в говорах региона употребляется в значении дерева джида и его плода. Мы не встретили данное слово в никаких из источников, доступных диалектологических и толковых словарей, но по опросу определили, что варианты **чубдуна**//**чубдона**//**чимдуна**//**чимдона** употребляются в других говорах таджикского языка.

Лексическая единица **тоқ** в говорах Айнинского района употребляется в значении плодородного дерева, которое растёт в горах и ущельях. Данная лексическая единица наблюдается только в речи населения деревни Кумарг. Ни в каком словаре и диалектологической работе мы не встретили эту лексему в этом значении.

Лексема **қаролу** в исследуемых говорах употребляется в значении сорта сливы. Данная лексема в этом значении в форме **қаролу** и **қаролу** зафиксирована в говорах Китобского района и в форме **қаролу**, **қурола** и **қўрғола** в говорах Матчи.

Лексема **чайтан** употребляется в её другой форме – **четан** в говорах региона в значении низкого горного дерева с белыми ароматными цветами и круглыми плодами с кисловатым или горьковатым вкусом. Фонетическая форма **чайтан** зафиксирована в селениях Маргзор и Кумарг, форма **четан** в Дардаре и Дарге.

Тот факт, что рассматриваемые слова употребляются в определенной территории и не упоминаются в двуязычных и толковых словарях таджикского языка, свидетельствует об их диалектном характере.

Таким образом, в словах, выражающих название разновидности плодородных деревьев в говорах Айнинского района, других говорах и общенародном таджикском языке наблюдается незначительные отличия.

Известно, что некоторые из плодородных деревьев, особенно садовые плодородные деревья, имеющие важное экономическое значение, разнообразны, и если таджикские диалекты меньше различаются с точки зрения названий плодородных деревьев, то они больше различаются в плане употребления слов, выражающих названия того или иного вида фруктов. В этом подразделе проанализировано огромное количество слов, выражающих название разновидностей абрикоса, персика, яблок и тутовника и классифицировано по значению. В данном подразделе также проанализировано ряд слов, необозначающие название плодородных деревьев, но связанные с ними.

Таким образом, хотя слова, выражающие название разновидностей плодородных деревьев в говорах Айнинского района немного отличаются от литературного языка и других говоров, с точки зрения лексических единиц, связанных с плодородными деревьями, в частности, название разновидностей фруктов между исследуемым говором, литературным языком и другими говорами таджикского языка наблюдается больше различий.

Исследование слов, выражающие название местных деревьев: слова, выражающие название неплодородных местных деревьев. Известный таджикский лингвист Г. Джураев в своей работе «Южные говоры таджикского языка» эпизодически рассматривая слова, выражающие названия неплодородных деревьев в южных говорах таджикского языка, в частности отмечает: «Слова и термины, относящиеся неплодородной флоре, привлекают внимание по способу выражения, так как некоторые из них, прежде всего, именуют деревья, принадлежащие горным местам»⁵⁰.

Аналогичное мнение можно сказать и о словах, выражающих название неплодородных деревьев в говорах Айнинского района. Большинство лексических единиц рассматриваемой лексической группы, зафиксированных из региональных диалектов, выражают название неплодородных горных деревьев, в частности, **хаданг, фарк, заранг, бурс, қалағай, мушша, ғуш, доғ, тарағда, ғурутта и йаън**. Все эти слова представляют собой названия неплодородных горных деревьев, имеющих чрезвычайно твердую древесину и растущих в основном высоко в горах.

Слова, выражающие название неплодородных деревьев, о котором мы упоминали выше, лексемы **хаданг, фарк, заранг, бурс** и **ғуш** в значении неплодородного горного дерева зафиксированы в большинстве толковых классических и современных словарях. А лексические единицы **қалағай, мушша, йаън** и **доғ** в значении разновидность неплодородного дерева меньше наблюдается в источниках.

Слова, выражающие название неплодородных деревьев, которые часто растут на равнинах, меньше встречаются в говорах Айнинского района. В данный разряд слов относятся **бед (ива), сафедор (тополь), пада, ғадок, қайроғоч** и **сада** (карагач).

⁵⁰Неменова Р. Л., Чӯраев Ф. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). / Р. Л. Неменова, Ф. Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – Ҷ.1. – С. 186.

В диссертации проанализировано название разновидностей деревьев бед (ходабед, садабед, зарбед, сийабед, мачнунбед, падабед) и бурс (падабурс, чинибурс, мурудбурс, удбурс).

Как мы видим из приведенных примеров, если лексические единицы, выражающие название неплодородных деревьев указывают только на название предмета, то слова, выражающие их разновидность помимо того, что обозначают однородный предмет, но и указывают на их признак и свойства.

В словарном запасе говоров Айнинского района существует ряд слов, которые не выражают название деревьев, но связанные с ними: **кажа** в значении иголки или ветки хвои, **тириппа** в значении ветки внутренней части хвои, распростертые по земле ветви, **сипчиқ** в значении ветка ивы.

Необходимо отметить, что слово **кажа** является лексической единицей классического периода, который вышел из употребления литературного языка и сохранился в диалектах. Данная лексема в древнейших таджикско-персидских словарей, в частности в “Лугати фурс” и “Тухфат-ул-ахбоб” толкуется как ветка неплодородного дерева⁵¹.

Таким образом, лексические единицы, выражающие название неплодородных деревьев, в частности горные неплодородные деревья, бывают разными и составляют важную часть словарного запаса исследуемого диалекта.

Исследование слов, выражающие название местных кустарниковых деревьев и кустов. Слова, выражающие название кустарниковых деревьев и кустов такие же привлекательны и своеобразны как и лексические единицы, выражающие название горных неплодородных деревьев. Интерпретируем несколько из них:

Кўрт горное кустарниковое дерево с черным плодом размером с боярышник и твердой древесиной. Данная лексема зафиксирована в говорах Матчи, говорах вахия-каротегинской группы южного говора и ягнабском языке. В “Словаре таджикского языка” (М.: Советская энциклопедия, 1969. – Т.1. – 951 ст.), “Толковом словаре таджикского языка” (Душанбе: Института языка и литературы имени Рудаки, 2008, – Т. 1. – 950 ст.), “Энциклопедия сельского хозяйства Таджикистана” (Душанбе, 1989. – Т. 1. – 576 ст.) и других источниках данное слово не зафиксировано. Кустарниковое дерево **кўрт** в некоторых говорах района, в частности, говорах селений, расположенных у подножия Гиссарского хребта, используется лексема **иргай**.

Вағнич//гавнич//ғамнич является типом кустарника, который растет, в основном, в горах и имеет красноватые плоды со слегка кисловатым вкусом. В том же значении эта лексема зафиксирована в ягнабском языке, матчинском диалекте, в говорах таджиков Китобского района Республики Узбекистан и некоторых других таджикских диалектах.

В говорах сел восточной части района, в том числе в речи жителей селений Дарг, Вешаб и Шамтуч, рассматриваемое слово в результате фонетического перемещения приняло форму **гавнич**.

⁵¹Убаҳӣ Ҳофиз. Тухфат-ул-ахбоб. / Убаҳӣ Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1992. – С. 74.

Автор «Фарханги Доро» дал подробное разъяснение этого слова в значении плодоносящего кустарника и написал в его пояснении: «вероятно, «вагнич» образовано от корня «вагн» и суффикса **-йич** или **-ич**»⁵².

Иврич – род неплодородного горного куста, ветви его жестко-красные и похожи на табулгу, из которого жители гор делают нонпар (предмет для прокалывания раскатанного на лепёшки теста). Следует упомянуть, что в некоторых диалектах региона, в том числе в диалектах Варзи Манор, Мадм и им подобных, слово **иврич** используется для выражения значения **нонпар**.

Пантич – разновидность клена кустарничкового, похожего на вагнич.

Таппа//тараппа//тириппа – это разновидность хвойного кустарника с желтыми или красными плодами, похожими на виноград, и в прошлом люди готовили из плодов патоку.

Из лексических единиц, выражающих название кустарниковых деревьев и кустов, поясненных выше, слова **вагнич** и **кўрт** зафиксировал известный языковед А. Л. Хромов в говорах Матчи и включил в группу слов, которые, вероятно, имеют согдийское происхождение⁵³. При этом фонетическая форма словарных элементов **пантич** и **иврич** также указывает на их восточноиранское происхождение. Следует отметить, что эти слова не наблюдаются ни в одном словаре и трудах, посвященных таджикской диалектологии. В данной части работы проанализированы слова **бушол**, **хорча**, **сопилик//сопилк**, **куч**, **уша**, **гулхор**, **хулул**, **олучи хирсак** в значении кустарниковых деревьев и куст.

Исследование слов, выражающие название дикорастущих растений и трав. В лексической системе, обозначающей флору говоров Айнинского района, особое место занимают лексические единицы, выражающие название дикорастущих растений и трав. Лексические элементы, относящиеся данной тематической подгруппе, отличаются по количеству и семантическому формированию и разновидностью от лексических единиц других подгрупп лексики, связанной с флорой региона.

Слова, обозначающие дикорастущие растения и травы, можно разделить на две группы по своему семантическому строению: 1. имена, только называющие предмет; 2. названия, указывающие на тот или иной признак предмета.

Анализ материала, относящегося к лексическим единицам, выражающим название дикорастущих растений и трав, показывает, что в говорах Айнинского района немало лексических единиц, только именующих предмет, однако вторая группа, т. е. имена, указывающие на тот или иной признак предмета, являются превосходящими. Примерами лексических единиц, выражающих названия растений и трав, являются следующие лексические единицы, имеющие только именующий характер и не проявляющие признаков семантического образования: **рок** – горное

⁵²Доро Начот. Фарханги Доро. / Доро Начот. – Душанбе: Пайванд, 2012. – С. 93.

⁵³Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. / А. Л. Хромов // Труды Академии наук Тадж. ССР. Т.СVII. – Душанбе, 1962. – С. 75.

растение, цветковые почки которого употребляются в пищу человеком; **тўшп** – вид кустовидного горного растения, молодь которого употребляется в пищу человеком.

Следует отметить, что признаки семантического образования, в основном, проявляются в производном, сложном словах и словах-словосочетаниях. Среди лексических единиц, выражающих названия растений и трав в говорах Айнинского района, встречаются много элементов, которые кажутся производными, но их трудно выделить и объяснить в контексте таджикского языка: **кудрич** – тип растения похожего на хурёк (вид съедобной травы), используемой в кухне; **гўнишк** – вид травы, похожей на клевер, с красными и белыми цветками; **гутинг** – это растение, которое растет в основном на берегах ручьев; **гудирм** – разновидность горной травы и т.д.

Вероятнее всего, слова, о которых мы упоминали выше, относятся к числу слов, сохранившихся из согдийского языка в диалектах Айнинского района.

Следует отметить, что среди слов, восточноиранское происхождение которых доказано исследователями или которые были включены в группу элементов согдийского субстрата, также наблюдаются лексические единицы, выражающие флору, такие как **катк**, **арванка**, **кўрт**, **роба** и **вағнич**⁵⁴.

В диссертации рассматриваются такие лексические единицы, которые выражают названия растений и трав, и разделены на следующие группы: 1) лексические единицы, выражающие названия растений и трав, которые связаны с названиями животных или каких-либо их частей тела: **думи руба**; 2) лексические единицы, выражающие названия растений и трав, которые связаны со вкусом и цветом самого растения или её составной части: **ширинча**; 3) лексические единицы, выражающие название растений и трав, которое выражает внешнее сходство предмета на другой предмет: **қошуқак**; 4) лексические единицы, выражающие название растений и трав, которое связано с различными признаками и особенностями предмета: **ғечак**; 5) Лексические единицы, выражающие название растений и трав, которое связано с назначением предмета: **оштунрувак**; 6) Лексические единицы, выражающие название растений и трав, связанные со способом прорастания или свойством плода и корнеплодом: **радавак**.

Одной из особенностей региональных диалектов в плане употребления слов, выражающих названия растений, является то, что одна и та же лексическая единица по-разному употребляется в речи жителей разных сел, а иногда даже в одном селении. Например, **вещўм//вешим //решўм//эшўм//эшим**.

Особенностью говоров Айнинского района в плане употребления слов, выражающих названия растений, является то, что в одном и том же диалектном ареале, а иногда даже в одном селе для выражения названия растения могут употребляться разные лексические единицы: **чигда** – **чибдуна**

⁵⁴Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района / А. Л. Хромов // Труды Академии наук Тадж. ССР. Т.СVII. – Душанбе, 1962. – С. 75.

означает разновидность фруктового дерева с желтым цветом, джида; **ревоч – чукрӯ** в смысле разновидность вкусной и кислой пищи и т. д.

Еще одной характеристикой исследуемого говора является то, что одна лексическая единица используется для выражения разных понятий: **тириппа** означает распростертые по земле ветви нижней части ели – тириппа означает разновидность растения из рода хома (вид горного растения) и т. д.

Исследование слов, выражающие названия злаков и бобовых. В говорах Айнинского района названия большинства зерновых и бобовых культур не отличаются от литературного языка: **гандум** – пшеница, **чав** – ячмень, **арзан** – просо, **нахуд** – нут, **наск** – чечевица, **мош** – маш, **загир** – лен, **индов** – гречиха. Различие можно наблюдать лишь в фонетическом образе некоторых из них. Например, литературное слово **чуворӣ** или **чуворимакка** (кукуруза) употребляется в речи жителей региона в вариантных формах **чуворӯ//чухварӯ//чавхарӯ//чорӯ//чаварӯ**.

В то же время в составе словаря, относящегося к названиям зерновых и зернобобовых культур говоров региона, имеются лексические единицы, которые употребляются при выражении названия растений, произрастающих в отдельных регионах или менее распространенных и не пользующихся большой популярностью среди населения. Слова **боқала** (вид бобовой культуры, семена которой используют в кулинарии, а из ее муки пекут хлеб) и **куноқ** (вид крупяной культуры рода проса, зерна которой мельче зерен проса) являются примерами этого типа слов.

Именно поэтому таджикский ученый Г. Джураев при изучении слов, выражающих названия злаков, трав и кустарников в южных диалектах таджикского языка, среди прочего отмечает, что «Большинство слов, выражающих названия бобовых являются диалектными словами, потому что они обозначают растения, которые произрастают только в отдельных районах. Некоторые из этих слов (мушунг, наск) употребляются на страницах периодических изданий и приобретают универсальный характер».⁵⁵

Исследование слов, выражающие названия местных овощей. Одну важную часть словарного запаса таджикского языка и его говоров занимают слова, выражающие название овощей и злаков и данный лексический разряд занимает особое место в лексической системе таджикского литературного языка и его говорах.

В таджикском литературном языке для выражения названия овощей и огородных растений существуют множество лексических единиц, в частности **сабзӣ** – морковь, **пиёз** – лук, **картошка** – картошка, **карам** – капуста, **боимчон** – баклажаны, **қаламфур** – перец, **лаблабу** – свекла, **шалғам** – репа, **шалғамча** – редиска, **турб** – редька.

Некоторые приведенные слова не имеют диалектного аналога и они не отличаются по звуковому оформлению, грамматическому строю и выражения семантики от литературного варианта: **сабзӯ** – морковь, **пиёз** – лук, **карам** – капуста, **шалғам** – репа, **шибит** – укроп, **харбуза** – дыня,

⁵⁵Неменова Р. Л., Чӯраев Ф. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). / Р. Л. Неменова, Ф. Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 187.

тарбуз – арбуз. Некоторые другие отличаются от литературного языка звуковым оформлением: **бойимчун** (лит. боимчон//бодинчон) – баклажаны, **гашнич//кашнич** (лит. кашниз) – кинза.

Исследование происхождения слов, выражающие названия растений. В исследуемых говорах состава лексики, выражающей названия растений, помимо согдийских субстратов существуют ряд тюрко-монгольских и русско-европейских слов. Аргументом могут служить компонент “**қара**” в лексеме **қаролу** в значении разновидности дерева и его плода, “**қошуқ**” в лексеме **қошуқак** в значении разновидности растения, “**кук**” в лексеме **куксултон** в значении одной разновидности дерева и его плода и данные слова являются тюрко-монгольскими, а слова **табак** в значении табак, **авёс** в значении одной из разновидностей посева, **салат**, **редиска**, **петрушка**, **картишка//катишка**<картошка, **памидор**<помидор в значении разновидность овощей принадлежат русско-европейским, которые употребляются в лексическом составе флоры говоров Айнинского района.

Необходимо отметить, что заимствованные слова охватывают не все лексические группы лексических единиц, принадлежащих флоре исследуемых говоров. Среди слов, выражающих названия растений в говорах Айнинского района, больше наблюдаются заимствованные слова тюрко-монгольского происхождения, обозначающие название деревьев и кустов, а русско-европейские заимствования в лексике, выражающие овощей.

Таким образом, слова выражающие названия растений, относятся к числу тех лексических групп, в которых заимствования занимают незначительное место.

Исследование слов, выражающие название растений в творчестве писателей и поэтов исследуемого региона. Как известно, словарный запас литературного языка в ходе своего развития и усовершенствования всегда насыщается диалектами и говорами, становится непрерывно богатым и разнообразным.

Наряду с писателями и поэтами, родившимися в других регионах, писатели и поэты, родившиеся в Айнинском районе, также использовали много слов, выражающих названия растений и лексические единицы, связанные с ними, с которыми они встречались в течение жизни.

В диссертации в качестве аргумента продемонстрированы примеры со словами **авёс**, **тараппа**, **зағоса**, **роба**, **сис**, **виғна** из поэзии Нурали Нурзода, со словами **вағнич**, **шиппа** и **тотин** из поэзии Доро Наджота, **заромўшша**, **мўшша** и **ревоч** из поэзии Равшана Хамроха.

Необходимо отметить, что данные слова, которые употребили писатели и поэты в своём творчестве, помимо лексемы **авёс**, литературным синонимом которой является прекрасное слово **чавдор**, остальные слова в литературном языке не имеют соответствующего синонима и их употребление нельзя считать недостатком поэта. Наоборот, их умелое использование придало особое изящество стилю писателей и прозаиков.

В третьей главе диссертации – “**Структурный анализ слов, выражающие название растений**”, в четырех разделах рассмотрено структурные особенности слов, выражающих названия растений говоров Айнинского района.

Превый раздел посвящен анализу и интерпретации простых слов. Простые слова по количественному соотношению превосходят производных, сложных слов и слов-словосочетаний и составляют важную и основную часть слов, выражающих названия растений. Простые слова, выражающие названия растений и понятия, связанные с ними, по количеству слогов можно разделить на односложные (**бед, бурс, форт, фуш**), двухсложные (**абрук, арча, вигна, гадоқ**) и многосложные (**азанга, арванка, венотар, гурутта**).

Наблюдения показывают, что в говорах Айнинского района количественное соотношение односложных и двухсложных слов, выражающих названия растений, значительно выше, чем многосложных слов этой тематической группы.

Следует отметить, что таджикский ученый Х. Маджидов, комментируя исконные таджикские слова, считает односложный строй одной из важнейших их языковых особенностей и подчеркивает, что «они существуют и в двусложной, и в многосложной форме, но все подобные слова возникли позднее на основе древних односложных корней»⁵⁶.

Простые слова, выражающие названия растений, играют большую роль в образовании производных, сложных и составных слов других тематических групп. Роль простых слов, выражающих названия растений, особенно эффективна при образовании производных и сложных географических названий.

Во втором разделе четвертой главы проанализированы **производные слова**. В образовании производных слов, выражающих названия растений и понятий, связанные с ними значительную роль играют суффиксы.

Суффиксы, участвующие в образовании слов, выражающих названия растений в говорах Айнинского района, состоят из: **-а:** талх-а (вид растения), кажж-а (лист можжевельника); **-ак:** ғеч-ак (вид растения), қошук-ак (вид растения); **-акӣ:** тул-акӣ (одно из разновидностей абрикоса); **-алак:** газ-алак (вид растения); **-вор:** тир-вор (вид растения); **-ӣ:** бухорӣ, искодарӣ, куқанӣ, хучандӣ (название разновидностей абрикоса); **-оқӣ:** карс-оқӣ (название разновидности абрикоса); **-ча:** хор-ча, най-ча, (название растений); **-алак:** газ-алак (вид растения); **-ангӣ:** газ-ангӣ (вид растения), **-анда:** газ-анда (вид растения), **-андара:** газ-андара (вид растения).

Среди лексических единиц, выражающие название растений и понятия, связанные с ними, зафиксированные в говорах Айнинского района, слова, которые в их образовании участвуют приставки, наблюдаются реже.

Большинство производных слов, выражающие разновидности флоры, составляют слова, выражающие название растений, трав и название

⁵⁶Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. / Х. Мачидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштиҷ, 2007. – С. 88-89.

разновидности деревьев садовых фруктов. Наблюдения показывают, что среди слов, выражающие названия деревьев и кустов производные слова встречаются реже.

В третьем разделе четвертой главы рассматриваются сложные слова. Сложные слова, выражающие названия растений и понятия, связанные с ними в говорах Айнинского района, в основном, возникли на основе правил формирования сложных слов подчинительного типа. Среди лексических единиц, принадлежащих исследуемой нами тематической группы, не наблюдаются сложные слова, образованного на основе сочинительной связи.

Из множества моделей словообразования сложных слов на основе подчинительной связи, часто используемые в таджикском языке и его говорах, слова выражающие названия растений и понятия, связанные с ними, в говорах Айнинского района, в основном, употребляются две:

1. существительные + существительные: **латтахор**, **декунчоруб**, **зоғпиёз**, **нештархор** – разновидности растений; **садабурс**, **падабурс** – разновидности можжевельника; **садабед**, **ходабед** – разновидности дерева ивы;

2. прилагательные + существительные: **нушпийоз** – разновидность растений; **сийабед** – разновидность дерева ива; **качдуна//каждуна** – сорт абрикоса, **шириндуна** – сорт персика; **пирзанг** – ржавый ствол хома (вид горного растения).

В таджикском языкознании сложные слова подчинительного типа по компонентной связи можно разделить на две группы: слова, первый компонент которых является основным, а второй – зависимым и слова, второй компонент которых является основным, а первый – зависимым.

Все сложные слова, выражающие названия растений и понятия, связанные с ними, зафиксированные нами в исследуемых говорах, осуществлены словообразовательным способом второй группы сложных слов подчинительного типа.

Отдельную группу сложных слов составляют смешанные сложные слова. Среди слов, выражающих название растений и понятия, связанные с ними в говорах Айнинского района существуют слова, образованные из двух или трех основ и словообразовательных суффиксов. Подобные слова называются сложные смешанные слова. Данная разновидность слов, выражающих название растений и понятий, связанные с ними в исследуемых нами говорах образованы по следующим моделям:

существительные + существительные + суффикс: **нул-зоғ-ак** (из словосочетания **нӯли зоғ** и суффикса **-ак**; разновидность абрикоса).

существительные + основа настоящего времени глагола + суффикс: **дахан-суз-ак** (из словосочетания **дахон сӯхтан** и суффикса **-ак**; вид растения).

наречие + основа настоящего времени глагола + суффикс: **пеш-паз-ак** (из словосочетания **пеш пухтан** и суффикса **-ак**; разновидность фруктов).

существительные + составной глагол + суффикс: **гов-дамкун-ак** (из сочетания **гов дам кардан** и суффикса **-ак**; вид растения).

Как мы видим, в говорах Айнинского района все сложные слова смешанного типа, выражающие названия растений и понятия, связанные с

ними, образованы посредством суффикса **-ак**. Употребление других суффиксов в образовании разновидностей сложных слов, выражающих растения, не зафиксировано.

Четвертый раздел четвертой главы посвящен изучению **терминов-словосочетаний**. Здесь необходимо отметить, что среди лексических единиц, выражающих названия растений, зафиксированные в говорах Айнинского района, наблюдается множество элементов, образованных в форме словосочетания. В исследуемых нами говорах абсолютное большинство словосочетания, выражающие фитонимы, составляют субстантивные словосочетания, компоненты которых связаны между собой посредством изафета на подчинительной связи и они выражают атрибутивные отношения. В большинстве подобных словосочетаниях в роли основного компонента выступают существительные, а зависимого – существительные или прилагательные. Наблюдения показывают, что показатель количественного соотношения словосочетаний с зависимым компонентом прилагательного, намного низкий.

Словосочетания, выражающие названия растений в говорах Айнинского района по значению основного компонента можно разделить на две группы: 1) Словосочетания, в которых в качестве основного компонента выступают то или иное общее понятие относящееся растениям, названию той или иной разновидности растений или разновидность того или иного фрукта; 2) Словосочетания, в которых в качестве основного компонента выступают слова других семантических групп.

В названиях первой группы в качестве зависимого компонента часто употребляются слова **бутта – куст, гул – цветок, алаф – трава, хор – колючка**, название различных разновидностей зерновых, фруктов и овощей. Выполняя функцию определяемого, вместе с определительным создают новое понятие. К примеру, с зависимой лексемой **хор** образованы лексические единицы **хори ашк, хори рафида, хори мўш, хори чин, хори чашм, хори хулул**.

Словосочетания, зависимый компонент которых являются слова с общим понятием растений, названия или разновидность растений или фруктов, в основном, выражают смысловой оттенок вида и рода и их зависимый компонент в большинстве случаев указывает на тот или иной отличительный признак растения: **хулбуи беоб** вид ароматного растения из рода кокути (душица), который растёт на холмах.

Лексические элементы **болиштаки хирс, гуши гурба, думи руба, забони говак, калли кози, телпаки мор, почи чирчирак, фуки хук, коси шароб, рухи чунун, кулчи чупуну** являются второй группой словосочетаний, репрезентирующих фитонимы и понятия, связанные с ними.

По составу словосочетания, выражающие названия растений, бывают двухкомпонентными. Среди нашего собранного материала мы не столкнулись с многокомпонентными словосочетаниями.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении кратко изложены результаты исследования, важнейшими из которых являются следующие:

1. Лексические единицы, выражающие названия растений и слова, связанные с ними, составляют один из важных разделов словарного запаса каждого языка и говора и в них, как и в любом другом разделе лексики языков и диалектов, отражены духовный мир, история, опыт, обычаи народов – носителей языков и диалектов.

2. На основе материалов Айнинского района определено, что наиболее важным способом наименования деревьев является их наименование по признакам и характеристикам предмета. Иными словами, названия растений, в основном, основаны на непосредственном понимании их признаков и особенностей.

Ниже определены наиболее важные знаки, признаки и особенности, используемые при наименовании растений, и связанные с ними понятия: **цвет:** *заромушша* (разновидность горного дерева); **вкус:** *ширинча* (разновидность растения); **запах:** *бугинак* (вид растения); **внешность и сходство:** *почи чирчирак* (вид растения); **назначение:** *хори рафида* (вид растения, которого используют горные женщины в подготовке рафиды); **свойство и характер:** *нештархор* (вид растения, имеющий острые и жёсткие шипы); **способ прорастания:** *радавак* (вид растения, который не поднимается вверх и стелется по земле); **время:** *чавпазак//тезпазак* (сорта яблок и абрикосов, которые созревают раньше других сортов этого фрукта); **место:** *себи кўйи* (тип яблоки, который растёт в горах); **название человека:** *хучмири, усмунӣ, худойдоӣ, мирсанчали, азизмойӣ, маҳмадқули* (сорта абрикосов).

3. Определено, что большинство лексических единиц, репрезентирующих названия растений, по структуре и составу соответствуют нормам и методам, установленным в таджикском языкознании.

4. Стало ясно, что лексические единицы, выражающие названия растений, по выражению семантики делятся на две группы: 1. имена, только называющие предмет; 2. названия, указывающие на тот или иной признак предмета.

5. Установлено, что среди слов, представляющих названия растений, соотношение количества производных и сложных слов (вместе) выше, чем простых слов, и это в основном является признаком семантической образованности, которая проявляется в этом типе слов.

6. Среди лексических единиц, репрезентирующих названия растений в говорах Айнинского района, есть много элементов, которые кажутся производными или сложными, но их трудно выделить покомпонентно и объяснить в контексте таджикского языка: *кудрич, гунишк, гайда, ғутинг, ғудирм, нижғутир, хўйрок, вешум, ревоҷ, виғна, пантич, иврич, тарағда*.

Есть большая вероятность, что большинство слов, о которых мы говорили выше, относятся к числу слов, сохранившихся из согдийского языка в диалектах Айнинского района.

7. Выявлено, что среди слов, репрезентирующих названия растений Айнинского района, имеющих общенародный характер, имеется определенное количество слов, общих для таджикского и персидского языков. Такие слова, в основном, встречаются в подгруппах лексических единиц, репрезентирующих названия плодородных деревьев, злаков, бобовых, овощей и растений.

8. Одной из особенностей региональных диалектов в плане употребления слов, представляющих название растений, является то, что одна и та же лексическая единица по-разному употребляется в речи жителей разных сел, а иногда даже в одном селении. Например, **вещум//вешим//решум//эшум//эшим.**

9. Установлено, что суффиксы играют значительную роль в создании производных слов. Среди лексических единиц, выражающие названия растений и связанные с ними понятия, которые мы зафиксировали из говоров Айнинского района, очень мало слов, в построении которых участвуют приставки.

10. Сложные слова, выражающие названия растений и связанные с ними понятия в говорах Айнинского района, в основном, образовались на основе правила образования сложных слов подчинительного типа.

11. Среди лексических единиц, репрезентирующих названия растений, зафиксированных из говоров Айнинского района, наблюдаются множество элементов, сформированных как словосочетание. В исследуемых нами говорах большинство словосочетаний, репрезентирующих названия растений, являются субстантивными словосочетаниями, внутренняя связь их компонентов основана на подчинительном связи посредством изафета, и они, в основном, выражают атрибутивные отношение.

Таким образом, лексические единицы, выражающие названия растений и понятия, связанные с ними в говорах Айнинского района близки словам других групп исследуемых говоров по своему формированию, потребительским особенностям, структуре, составу, звуковым оформлением и испытали общую закономерность.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

По практическому применению результатов исследования предлагаются следующие рекомендации:

1. Материалы диссертации можно использовать в проведении лекционных занятий, спецкурсов и спецсеминаров на филологических факультетах высших учебных профессиональных заведениях Республики Таджикистан.

2. Диссертация может быть использована в качестве источника в исследовании лексико-семантических и структурных особенностей лексики других говоров таджикского языка, лексический состав которых ещё не изучено детально.

3. Материал диссертации может быть использован для разработки полного словаря говоров таджикского языка и терминологического словаря растениеводства.

4. Некоторые диалектные лексические единицы, использованные в диссертации, могут служить источником и достоверным обоснованием в определении истории нашего народа, мест его расселения в очень широких

границах, его быта, условий жизни и культуры. Принимая это во внимание, диссертационный материал также может служить достоверным свидетельством для изучения различных аспектов истории и культуры таджикского народа.

5. Отмеченные в диссертации особенности и особые проблемы сбора диалектных материалов, связанных с флорой, могут быть использованы при разработке методических указаний по сбору диалектных материалов.

Помимо того, что мы упомянули, научные результаты, полученные в результате исследования, лучшим образом могут способствовать решению некоторых важных проблем иранистики, прежде всего, в области диалектологии, этнологии, истории и культуры народов иранской расы.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

1. Издания, входящие в перечень ведущих рецензируемых изданий, рекомендованных ВАК Российской Федерации и ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-М] Гулова М. Н. Некоторые разновидности пищи в говорах населения Фалгара [Текст] / М. Н. Гулова // Вестник ТНУ, № 4/3 (137). – Душанбе, 2014. – С. 75-78.

[2-М] Носиров С. М., Гулова М. Н. Слова, выражающие название разновидностей абрикоса в говорах Айнинского района [Текст] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Известия НАНТ (научный журнал, отдел общественных наук), №1 (254). – Душанбе, 2019. – С. 197-201.

[3-М] Гулова М. Н. Слова, выражающие название плодородных деревьев в говорах Айнинского района [Текст] / М. Н. Гулова // Суханшиносӣ / Словесность (научный журнал Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ, №3. – Душанбе, 2019. – С. 60-71.

[4-М] Гулова М. Н. Лексика, связанная с плодородными деревьями в говорах Айнинского района [Текст] / М. Н. Гулова // Известия НАНТ (научный журнал, отдел общественных наук), №4 (261). – Душанбе, 2020. – С. 229-231.

[5-М] Гулова М. Н. Название растений – часть словарного состава языка [Текст] / М. Н. Гулова // Известия НАНТ (научный журнал, отдел общественных наук). №2. – Душанбе, 2021. – С. 232-235.

II. В других научных изданиях:

[6-М] Носиров С. М., Гулова М. Н. Простые слова, выражающие название растений и понятия, связанные с ними в говорах Айнинского района [Текст] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему “Преимущество национальных экономических связей во время перехода на новые модели экономического развития (24-25 апреля 2020 г.). – Душанбе: ДТТ, 2020. – С. 288-291.

[7-М] Гулова М. Н. Слова, выражающие название овощей и бахчевые растения в говорах Айнинского района [Текст] / М. Н. Гулова // Материалы международной научно-практической конференции “XIII ломоносовские чтения” посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (28-29 апреля 2023 года). – Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе. – С. 181-186.

Перечень сокращений:

11. <i>Анз.</i> – Анзаб	11. <i>Зос.</i> – Зосун
12. <i>Ваш.</i> – Вашан	12. <i>Иск.</i> - Искадар
13. <i>Веш.</i> – Вешаб	13. <i>Исп.</i> - <i>Испагн</i>
14. <i>Вешк.</i> – Вешканд	14. <i>Км.</i> - Кум
15. <i>ВМ.</i> - Варзи Манар	15. <i>Мад.</i> - Мадм
16. <i>Вт.</i> – Вота	16. <i>Марг.</i> - Маргеб
17. <i>ГБ.</i> - Гузари Бод	17. <i>Пас.</i> - Пасруд
18. <i>Габ.</i> – Габируд	18. <i>Так.</i> - Такфон
19. <i>Дд.</i> – Дардар	19. <i>Урм.</i> - Урметан
20. <i>Ёв.</i> – Яван	20. <i>Шам.</i> - Шамтуч

ВАК- Высшей аттестационной комиссии

НАНТ – Национальная академия наук Таджикистана

и т. д. – и тогда же

и др. – и другие

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Гулова Маъмура Нуровна дар мавзуи “Номи рустаниҳо дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ: ҷанбаҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ” барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01. – **Забони тоҷикӣ**

Калидвожаҳо: лаҳча, ноҳияи Айнӣ, калимаҳои умумихалқӣ, калимаҳои ҳоси лаҳча, гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ, гурӯҳи мавзӯӣ, таркиби луғавӣ, номи рустаниҳо, дарахтони мевадор, дарахтони бесамар, дарахтони буттагӣ, гиёҳу алафҳо, зироатҳои ғалладонагӣ, лӯбиёҳои.

Диссертатсия ба таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ бахшида шудааст. Дар он хусусиятҳои забонии калимаҳои ифодакунандаи номи наботот, аз ҷумла дарахтон, буттаҳо, гиёҳу алафҳои худрӯй, зироатҳои ғалладонагӣ, лӯбиёҳои ва сабзавот дар лаҳчаҳои яке аз минтақаҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ – ноҳияи Айнӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Таҳқиқоти мазкур дар пояи пажӯҳишҳои забоншиносии муҳаққиқону эроншиносони тоҷик ва русу аврупоӣ бо истифода аз манбаъҳои муътамад ва муътабар анҷом шудааст.

Муайян ва мушаххас намудани аломат, нишона ва хусусиятҳои, ки дар асоси онҳо ба рустаниҳо ном гузошта мешаванд, яке аз нуқтаҳои муҳими дигари диссертатсия ба ҳисоб меравад.

Аз рӯйи сохтор калимаҳои марбут ба гурӯҳи мавзуии мавриди назар ба гурӯҳи калимаҳои сода, калимаҳои сохта, калимаҳои мураккаб ва ибораистилоҳҳо ҷудо ва таҳлил карда шуда, таносуби миқдории онҳо дар асоси унсурҳои, ки дар қор истифода шудаанд, нишон дода шудааст.

Дар диссертатсия ҳамчунин, умумияту тафовути луғавии марбут ба наботот аз гурӯҳҳои луғавии дигар нишон дода шудааст. Қайд карда шудааст, ки гурӯҳи луғавии мавриди омӯзиш аз рӯйи мушаххасоти худ дар низомии умумии луғавии забон аз гурӯҳҳои луғавии дигар тафовути кулӣ нашоаст бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ аз гурӯҳҳои дигари луғавӣ то андозае фарқ мекунад.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ҳоси калимаҳои ин гурӯҳ дар он зоҳир мегардад, ки дар як ҳавзаи забонӣ, дар як ҳудуди лаҳчавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустани метавонанд калимаҳои гуногун ба қор бурда шаванд, ё баръакс, як калима метавонад дар ифодаи мафҳуми чанд рустани истифода гардад.

Дар маҷмуъ, дар диссертатсия калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ба гурӯҳҳои маъноӣ ҷудо карда шуда, аз нуқтаи ташаккули семантикӣ, баромад, ҳудуди паҳншавӣ, дараҷаи истифода ва сохтор мавриди пажӯҳиши густурда қарор дода шудаанд.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Гуловой Маъмуры Нуровны на тему “Названия растений в говорах Айнинского района: лексико-семантический и структурный аспекты” на соискание ученой степени кандидата филологических наук, по специальности 10.02.01 – Таджикский язык

Ключевые слова: диалект, Айнинский район, общеупотребительные слова, диалектные слова, лексико-семантическая группа, тематическая группа, лексический состав, названия растений, плодородные деревья, неплодородные деревья, кустарниковые деревья, растения и травы, зерновые культуры, бобовые.

Диссертация посвящена изучению лексико-семантических и структурных особенностей слов, представляющих названия растений в говорах Айнинского района. В ней рассматриваются лингвистические особенности слов, выражающих названия растений, в том числе деревьев, кустарников, дикоросов и трав, зерновых культур, бобовых и овощей в говорах одного из горных районов республики – Айнинского района.

Настоящее исследование основано на трудах таджикских, русско-европейских исследователей и иранистов с использованием надежных и авторитетных источников.

Выявление и уточнение признаков, примет и особенностей, на основании которых именуется растения, является одним из других важных пунктов диссертации.

По структуре слова, относящиеся к рассматриваемой тематической группе, были разделены и проанализированы на группы простых, производных, сложных слов и слов-словосочетаний, и показано их количественное соотношение по элементам, употребленным в работе.

В диссертации показаны общие черты и отличия лексики, относящейся к растениям, от других групп лексики. Отмечено, что хотя исследуемая лексическая группа не отличается по своей специфике от других лексических групп в общей лексической системе языка, некоторыми своими свойствами она в той или иной степени отличается от других лексических групп.

Одной из важнейших характеристик слов этой группы является то, что в одном и том же языковом ареале, в одном диалектном регионе, а иногда даже в одном и том же селе для обозначения одного растения могут использоваться разные слова, или, наоборот, одно слово может выражать понятие нескольких растений.

В целом, в диссертации слова, представляющие названия растений, разделены на семантические группы и подвергнуты обширному исследованию с точки зрения семантики, происхождения, ареала распространения, степени употребления и структуры.

ANNOTATION

to the dissertation work of Gulova Ma'mura Nurovna on the theme "Plants' names in the dialects of the Ainy district: lexical-semantic and structural aspects" for the degree of candidate of philological sciences, specialty 10.02.01 - Tajik language

Keywords: dialect, Ainy district, commonly used words, dialect words, lexico-semantic group, thematic group, lexical composition, phytonyms, fertile trees, barren trees, shrub trees, plants and herbs, crops, legumes.

The dissertation is devoted to the study of lexical-semantic and structural features of words representing the names of plants in the dialects of the Ainy district. It examines the linguistic features of the words expressing the names of plants, including trees, shrubs, wild plants and herbs, grain crops, legumes and vegetables in the dialects of one of the mountainous regions of the republic - Ainy district.

This study is based on the works of Tajik, Russian-European researchers and Iranian scholars using reliable and authoritative sources.

The identification and clarification of signs, signs and features, on the basis of which plants are named, is one of the other important points of the dissertation. According to the structure, the words belonging to the thematic group under consideration were divided and analyzed into groups of simple, derivative, compound words and word-phrases, and their quantitative ratio by elements used in the work was shown.

The dissertation shows the common features and differences of words related to plants from other groups of words. It is noted that although the studied lexical group does not differ in its specificity from other lexical groups in the general lexical system of the language, it differs to some extent from other lexical groups in some of its properties.

One of the most important characteristics of the words of this group is that in the same language area, in the same dialect region, and sometimes even in the same village, different words can be used to refer to one plant, or, conversely, one word can express the concept of several plants.

In general, in the dissertation, words representing plants names are divided into semantic groups and subjected to extensive research in terms of semantics, origin, distribution area, degree of use and structure.